

Oma, oikea usko — toisten väärä taikausko. Maagisen ajattelun rikastuminen ja liioiteltu toiseuttaminen

Outi Pohjanheimo
Helsingin yliopisto

Mikä on oikeaa uskontoa ja mikä väärää taikauskoa? Tämä kysymys on ollut ajankohtainen länsimaisen kulttuurin historiassa ainakin 2500 vuotta. Edelleen oikeasta ja väärästä uskonnosta puhutaan. Vääränlaista, sopimatonta uskontoa nimitetään magiaksi, taikauskoksi tai noituudeksi.

Meillä on luontainen taipumus jäsenellä ympäröivää maailmaa tekemällä eroa oman ryhmän edustajien ja toisten välille. Joissakin tilanteissa tämä erojen tekeminen saa liioiteltuja piirteitä. Systemaattista erojen tekemistä suhteessa toiseen, vähempiarvoiseen sanotaan toiseuttamiseksi. Liioittelussa toiseuttamisessa ympäristöstä saatavat virikkeet vahvistavat ja tukevat intuitiivisia oletuksiamme. Stereotyyppit yleistyvät ja automatisoituvat, ja maaginen ajattelu rikastuu. Kun toiseuttamiseen liittyy primäärisiä emootioita, erityisesti inhon tunteita ja moraalisia intuitioita pahuudesta, toiseuttaminen muuttuu vaaralliseksi. Pahimmillaan liioitellut toiseuttamisprosessit johtavat väkivaltaisiin ja verisiin puhdistautumisriitteihin. Miten vahingollinen toiseuttaminen kehittyy? Mitä ovat vaarallisen toiseuttamisen piirteet?

Esittelen artikkelissani uutta tutkimustietoa, joka tekee ymmärrettäväksi ja selittää liioitellun toiseuttamisen mekanismeja ja prosessiin liittyviä piirteitä. Tarkastelen myös, miten liioiteltu toiseuttaminen näyttäytyy länsimaisen kulttuurin historiassa uudemman magiaa ja uskontoa käsittelevän historian tutkimuksen valossa. Miten toiseuttaminen tulee näkyville oikean ja vääränä pidetyn uskonnon rajojen määrittelyssä. Historian esimerkit asettuvat aikajanelle antiikista uuden ajan alkuun. Artikkelin lopussa esitän yhteenvedon niistä maagisen ajattelun rikastumiseen liittyvistä tekijöistä, jotka vaikuttavat negatiivisen kierteen syntymiseen. Kysyn minkälainen ympäristö mahdollistaa tämän kehityksen, ja pohdin vielä voiko negatiivista liioiteltua toiseuttamisrosessia estää.

“Taikuus on paha asia, ja siksi Jehova vihaa sitä.” Näin sanotaan vuonna 2013 julkaistussa youtube-animaatiossa, jossa Leevi-nimistä poikaa ja videon katsojaa opetetaan erottamaan oikea ja väärä, hyvä ja paha toisistaan. ”Kumpi tykkää taikuudesta Jehova vai Saatana?”, kysyy äiti Jehova-animaatiossa. ”Haluatko leikkiä sellaisella lelulla, jota Jehova vihaa? Onko Jehovalla sitten hyvä vai paha mieli?” Äiti myös sanoo, että hän ei haluaisi, että ”Jehova on surullinen sun

takia.” Sitten äiti kysyy, mitä lelulle Leevin mielestä pitäisi tehdä. Lelu heitetään yhdessä roskakoriin, ja äiti sanoo olevansa ylpeä pojastaan, ” jota Jehovakin nyt rakastaa tosi paljon, kun sä tottelet sitä.” (Oppijakso 2. Tottele Jehovaha. Ks. myös Maria Pettersson 20.9.2013.)

Mitä yhteistä on tällä ääriuskonnollisella kasvatusmetodilla ja lieksalaisen kunnallisvaltuutetun vaatimuksella puhtaista kokoustiloista? Kunnallisvaltuutettu kieltäytyi menemästä tiloihin, joita somalit olivat käyttäneet (Iltasanomat 12.11.2013). Valtuutetun arvostelukykyä ja tilanearviota saattoivat sumentaa tuntemukset, jotka herkistivät hänet aistimaan uhkaa ja vaaratilanteita silloinkin, kun niiden todennäköisyys on pieni. Toisten vieras olemus johti välttämiskäyttäytymiseen ja mahdollisten taudinaiheuttajien tai jonkin muun saastuttavan, sairastuttavan tai moraalisesti epäilyttävän olemuksen tarttumisen pelkoon. Jehova-videossa lasta opetetaan välttämään pahoja vaikutuksia tartuttavia asioita kuten velholelua. Tartunta voi tapahtua pahaa edustavan esineen kuten lelun kautta, tai se voi leijaila ilmassa toisen saastuttamassa tilassa.

Mitä yhteistä on puhtailla tiloilla, taikalelulla tai kristillisen lahkon ”rutto-opetuksilla”? Bakteerit, virukset, puhdistautuminen ja kontrollointi yhdistyvät uskonnolliseen sanomaan Tapani Koivuniemen Maitobaari-nimellä tunnetussa lahkossa. ”Kun kaikki on Jumalan käsissä, niin flunssat ja tarttuvat taudit ovat Jumalan lähettämiä varoituksia. Rutto ja esimerkiksi tsunami ovat myös Jumalan keinoja siivota asioita” (Opetusnauha Rutto 1. kohta: 08.32). Suojautuminen ulkoisilta taudinaiheuttajilta ja moraalisilta vaaroilta merkitsee myös sulkeutumista ulkomailmalta. Säännöillä ja kielloilla määritetään oman ryhmän ja toisen vaarallisen ulkoryhmän välinen raja. Rajojen valvonta johtaa automaattisesti myös oman ryhmän jäsenten kontrollointiin.

Luontaiset, hyödylliset taipumuksemme johtavat tietyissä olosuhteissa liioiteltuihin representaatioihin ja käyttäytymiseen. Uskonnollisissa yhteyksissä toiseuttamisen tekniikat ovat hyvin tehokkaita, sillä moraaliset intuitiot hyvästä ja pahasta ovat keskeisessä roolissa uskonnollisten oppien vahvistamisessa. Artikkelin ensimmäisessä osassa esittelen toiseuttamisprosessin näkökulmasta relevanttia maagiseen ajatteluun liittyvää uutta tutkimustietoa. Sen jälkeen johdattelen lukijan historialliselle matkalle aina 2500 vuoden taakse. Miten toiseuttaminen näyttäytyy oikean ja vääränä pidetyn uskonnon rajojen määrittelyssä länsimaisen kulttuurin historiassa? Historiallisen uuteen aikaan ulottuvan läpileikkauksen jälkeen selvennän vielä mitä tarkoitan maagisen ajattelun rikastumisella liioitellussa toiseuttamisprosessissa.

Toiseuttaminen, inho ja maaginen ajattelu

Mitä toiseuttamisella tarkoitetaan? Miksi ja miten toiseuttaminen tapahtuu? Milloin siitä tulee liioiteltua ja vaarallista? Mitkä tekijät ovat läsnä voimistamassa toiseuttamisen väkivaltaisia seurauksia?

Toiseuden käsitteellä on jäsenneily erottelua sosiaalisesti tutun ja vieraan tai normin ja poikkeuksen välillä filosofiassa, antropologiassa, naistutkimuksessa, historiatieteissä, sosiaalipsykologiassa ja yhteiskuntatieteissä. Toiseuttaminen on arvottavaa ja hierarkkista. Toinen on vähempiarvoinen itseen ja omaan ryhmään verrattuna. Toiseuttaminen (*to other, othering*) – verbiä on käytetty erilaisten valta-asemien analyyseissa. (Ks. esim. Hall 1999, 160; Harle 2000, 12; Löytty 2005, 162–163; Hänninen 2013, 9–20.)

Toiseuttamiseen liittyy myös sosiaalipsykologiassa paljon tutkittu sisäryhmä–ulkoryhmä – kategorisointi. Erojen vahvistaminen on osa toiseuttamisprosessia, jossa oman sisäryhmän turvallisuuden tunnetta, hallittavuutta ja ennustettavuutta vahvistetaan ulkoryhmän kielteisiä puolia korostamalla. Toiseuttamisprosessissa tutusta poikkeavat toisen ryhmän ulkoiset merkit stigmatisoituvat. Näitä voivat olla esimerkiksi ihonväri, puhetapa tai jokin tunnusomainen vaatekappale. (Löytty 2005, 162.)

Verbiä toiseuttaminen (*otherization*) käyttää myös neurologi Kathleen Taylor (Taylor 2009). Taylor korostaa, että toiseuttaminen on ihmisen ympäristön jäsentelyyn ja hallintaan liittyvä intuitiivinen tiedonmuodostusprosessi. Vaarallisena, liioiteltuna toiseuttamisena Taylor pitää prosessia, joka on löydetty myös propagandatutkimuksessa ja stereotyyppioita ja asenteita tutkivassa sosiaalipsykologiassa; toisen inhimilliset, kaikille ihmisille yhteiset piirteet katoavat (*de-humanization, objectification*), ja vieraan ja erilaisen poikkeavat piirteet stereotypisoituvat. (Taylor 2009, 8–13, 149.)

Emootioilla on toiseuttamista vahvistava vaikutus, sillä ne ohjaavat tiedostamattomia intuitioitamme (Haidt & Kesebir 2010; Schnall et al. 2008; Taylor 2009; Inbar et al. 2011). Erityisesti inhon emotion liittymisen toiseuttamiseen näyttää olevan eräs vahva tekijä julmuuden oikeuttamisen taustalla (Taylor 2009, 196–197). Inho kuuluu evoluutiossa vanhempiin perusemootioihin. Muita primääriemootioita ovat viha, pelko, onnellisuus, surullisuus ja yllättyneisyys eri kulttuureissa tehtyjen kasvojen tunneilmaisua havainnoivien kokeiden perusteella. (Ekman 1999; Damasio 2000, 54–55.) Näiden primääristen emootioiden lisäksi sekundaarisia eli sosiaalisia emootioita ovat esimerkiksi noloisuus, mustasukkaisuus, ylpeys ja syyllisyydentunto.

Koetilanteissa inhon tunne saadaan aikaan näyttämällä koehenkilöille ulosteita, mätänevää ruokaa, märkiviä paiseita, oksennusta, likaisia olosuhteita, eritteitä ja raatoja. Myös epämiellyttävät hajut voimistavat inhon tunteen vaikutusta. (Schnall et al. 2008.) Inhon tunne näyttää kasvoilla samanlaiselta ympäri maailmaa: nenänseutu rypistyy, sieraimet puristuvat kiinni, suu aukeaa, kieli työntyy ylös kitalakeen ja ulos suusta, tekee mieli sylkäistä ja sanoa ”yäk”. Inhon emotion muistuttaa kehollisia pahoinvoinnin aiheuttamia fysiologisia reaktioita ja tuntemuksia. (Rozin et al. 1999.) Välttämiskäyttäytyminen aktivoituu.

Tutkimuksessa inho on jaoteltu kolmeen alaryhmään alun perin seitsemän tekijän ryhmästä (Haidt, McCauley & Rozin 1994). Nämä ovat 1) tarttuvuuteen liittyvä inhon emotio (*contamination disgust*), 2) inhottaviin asioihin kohdistuva emotio (*core disgust*) kuten esimerkiksi madot, oksennus tai likainen wc, ja 3) tekijät, jotka muistuttavat ihmisen ruumiin kuolevaisuudesta ja eläimellisyydestä (*animal-reminder disgust*) kuten esimerkiksi ruumiit, hyytynyt veri tai eritteet. (Olatunji et al. 2008.) Kokeellisessa psykologiassa tarttumisen pelko havaittiin tutkittaessa syömishäiriöiden mekanismeja (Rozin et al. 1986).

Ihmiselle on tärkeää intuitiivisesti osata välttää sairauksia tartuttavia lähteitä. Inhottava on potentiaalisesti vaarallinen tartunnan lähde. Jos välttäminen ei ole mahdollista, inhon kohde pyritään eristämään tai eliminoimaan yhdessä puhdistautumiseen tähtäävien toimien kanssa. (Rozin et al. 1999; Taylor 2009, 75.) Kaikissa kulttuureissa esiintyvät puhtauden ja saastaisuuden ajatukset perustuvat intuitiiviseen taipumukseemme välttää taudinaiheuttajia. (ks. Pyy-siäinen 2004, 101–105). Puhtaus ja saastaisuus kuitenkin eroavat siinä, että saastaisuus tarttuu helposti, mutta puhdistautuminen vaatii paljon työtä ja rituaaleja.

Fyysisten sairauksien lisäksi myös moraalisten ominaisuuksien uskotaan tarttuvan. Velholestusta tarttuu Saatanan pahuutta ja somalien käyttämästä kokoustilasta saattaa tarttua jotain epämääräistä, tarkemmin määrittelemätöntä, vaarallista. Koivuniemen lahkossa lapsia ei laiteta kouluun, koska siellä ”he voivat saada pahoja vaikutteita ja heihin voi tarttua riivaajia”. Toisessa on tuolloin paha, vältettävää olemusta, essenssiä, joka voi tarttua kosketuksesta. Sekä hyvän että pahan essenssin uskotaan tarttuvan kosketuksesta. Uskonnollisia, pyhinä pidettyjä ihmisiä koskettamalla saadaan heidän siunauksellista voimaansa. Kosketuksessa välittyvä hyvän tai pahan essenssi voi siirtyä myös johonkin esineeseen tai välittyä jonkin henkilön kautta. Pyhänä pidetyn henkilön käyttämä esine kantaa myös käyttäjänsä essenssiä. (Rozin et al 1999.)

Olemusajattelu on intuitiivinen ja automaattinen tiedonmuodostusprosessi, jota aktivoi ympäristössä havaittavat vihjeet. Olemusajattelu on kehittynyt ihmisen luontaiseksi ajattelutavaksi, koska se auttaa meitä toimimaan puutteellisen tiedon varassa: kun oletamme jollekin oliolle jonkin tietyn olemuksen, voimme ennustaa olion toimintaa sen pohjalta (Pyy-siäinen 2008, 35). Oletamme niin lajeille kuin ontologisille kategorioille sisäisiä essentioita, jotka tekevät niistä sen mitä ne ovat (ibid. 35). Esimerkiksi koira on koira vaikka se voi näyttää hyvinkin monenlaiselta kun verrataan vaikkapa Bernin paimenkoiraa kääpiökoiraan. Koiran sisäinen ydinolemus määrittää koiruuden vaikka jokin tai jotkin koiraan liitettävistä piirteistä puuttuisi (haukkuminen, nuuskiminen, liikkuminen yms.). Olemus on usein myös periytyvää, pysyvää tai ainakin vaikeasti poistettavaa. Olemusta on myös vaikea määritellä ja selittää. (Gelman & Hirschfeld 1999; Pyy-siäinen 2008, 35–37.)

Intuitiivisessa, maagisessa ajattelussa luotetaan myös siihen, mikä tuntuu hyvältä tai oikealta, mutta myös siihen, mikä tuntuu vastenmieliseltä tai siihen liittyy pahuutta. Näitä hyvä–paha-, pitää–ei pidä –tuntemuksia kutsutaan moraaliksiksi intuitioiksi. (Haidt & Kesebir 2010, 802.)

Intuitiivinen olemusajattelu ja emotionaaliset inhon tunteet vaikuttavat tiedostamattomalla tasolla moraalisiin arvioihimme ja käyttäytymiseemme (ks. esim. Rozin et al. 1999; Haidt & Kesebir 2010; Schnall et al. 2013). Kunnallisvaltuutettu kieltäytyy menemästä saastuneeseen tai likaantuneeseen tilaan, taikalelu on eliminoitava, ja Koivuniemen ”rutto-opetuksissa” annetaan ohjeita välttää mahdollisia tartunnankantajia. Ihmisryhmien tuomitsemiseen hyviksi tai pahoiksi vaikuttaa fyysisiä, inhon tunteita tukeva ympäristö (Taylor 2009, 141).

Fysiologisesti kehossa koettu inho on päällekkäinen moraalisen intuition kanssa (Haidt & Kesebir 2010). Inhoa herättää myös lisääntymistä vaarantava seksuaalikäyttäytyminen kuten insesti, pedofilia ja homoseksuaalisuus. Kun toiseen liitetään saastaisuuden mielikuva, moraaliset tuomiot jyrkentyvät ja avoimuus erilaisuutta kohtaan vähenee. Henkilöt, jotka kannattavat konservatiivisia arvoja, ovat liberaaleja arvoja kannattavia herkempiä inhon tuntemuksille, josta seuraa negatiivinen, implisiittinen asenne homoseksuaalisuutta kohtaan ja myös suurempi toleranssi sosiaaliselle epätasa-arvoille sekä autoritaarisille poliittisille otteille. (Inbar et al. 2011.) Tutkimus osoittaa, että inhon emotionin voimakkuus ennustaa myös asenteita maahanmuuttajia ja vierasmaalaisia kohtaan (Hodson & Costello 2007). Epäoikeudenmukainen kohtelu aktivoi samoja aivoalueita kuin ulosteiden tai märkivän haavan katselu (Haidt 2010).

Myös emotiot ”tarttuvat” ihmisestä toiseen. Yksilön kokema inhon tunne leviää herkästi ympäristöön. Kun tunne on sosiaalisessa tilanteessa läsnä, se leviää helposti muihin läsnä oleviin henkilöihin. (Nummenmaa et al. 2012; sit. Heimola 2013, 47.) Myös pelkkä vihjaus saastaisuudesta, kuten kehoitus pestä kädet tai jonkin stigmatisoidun kansanryhmän mainitseminen, saattaa herättää inhon emotionin sosiaalisessa tilanteessa (Taylor 2009, 143).

Tutkimukset osoittavat toistuvasti, että ihmisillä on taipumus käyttäytyä ja ajatella maagisesti. Maagisessa ajattelussa kausaalinen päättely eli syy ja seuraus perustuvat analogioihin, samantapaisuuteen, kosketukseen, kontaktiin tai intention. Jalkapallofanista voi tuntua siltä, että suosikkijoukkueen kannustaminen televisioruudun välityksellä auttaa joukkuetta menestymään. Jehovan todistajasta tuntuu, että taikalelusta tarttuu pahuutta lapseen. Tutkimukseen osallistuneet koehenkilöt eivät halunneet pukea päälleen sterilisoitua puseroa, jonka kerrottiin kuuluneen Hitlerille tai jollekin sarjamurhaajalle (Nemeroff & Rozin 2000). Pahuus tarttuu. Tarttuvuuden ajatus on ollut niin tarttuva, että se toimii alkuperäisen biologisen kontekstinsa ulkopuolella (Pyysiäinen 2008, 36). Ihmiset essentialisoivat biologisten kategorioiden lisäksi myös ei-biologisia sosiaalisia kategorioita kuten rotua, sukupuolta ja persoonallisuutta (Gelman & Hirschfeld 1999, 403).

Maagista ja intuitiivista ajattelua käsittelevä kokeellinen tutkimus osoittaa, etteivät intuitiivinen ja maaginen ajattelu ole kadonneet minnekään. Meillä on edelleen taipumus perustaa päätelymme ja käyttäytymisemme intuitiivisille, tiedostamattomille ennako-odotuksille. (Rozin et al. 1986; Nemeroff & Rozin 2000; Lindeman & Sahiere 2007; Svedholm 2013. Uusinta tutkimusta ks. Järnefelt 2013.)

Liioiteltu toiseuttamisprosessi perustuu tiedostamattomille intuitiivisille ennakko-oletuksille, jotka henkilökohtaisten kokemusten vahvistamina joissain ”suotuisissa” olosuhteissa yleistyvät ja automatisoituvat. Maaginen ajattelu rikastuu.¹ Looginen, rationaalinen ajattelu ja asioiden huolellinen, objektiivinen puntarointi unohtuvat.

Intuitiiviset oletukset ovat tiedostamattoman mielen prosessointia, joka on evoluutiossa vanhempaa, automaattista ja eläinten kanssa yhteistä. Tämä intuitiivinen ajattelu on välttämätöntä selviytyäksemme arkipäiväisissä tilanteissa. Me emme esimerkiksi jää spekuloidaan tilannetta, missä nopeasti lähestyvä esine tulee kohti, vaan hyppäämme välittömästi pois sen tieltä. Vaisomainen, automaattinen, intuitiivinen ajattelu ohjaa käyttäytymistämme suoraan ilman tietoista reflektointia. Emootiot ja henkilökohtaiset kokemukset muokkaavat ja vahvistavat intuitiivisia oletuksiamme ulkomaailmasta ja kohtaamistamme ihmisistä ja asioista. Intuitiivinen ajattelu on kontekstisidonnaista, siksi ympäristöllä on suuri merkitys intuitiivisten oletusten ja stereotyyppien vahvistumisessa.

Tutkimustieto intuitiivisesta mielenprosessoinnista on kumuloitunut mielen kaksinaisuutta tutkivan kaksoisprosessointiteorian kontekstissa. Intuitiivista prosessointia verrataan reflektiiviseen, rationaaliseen, analyyttiseen ajatteluun, joka perustuu loogiselle päättelylle ja on tietoista, usein hidasta, abstraktia ja vaatii työmuistia.²

Magian lait ja nykytutkimus

1900-luvun vaihteen uskontotieteen ja antropologian oppihistoriassa maagisesta ajattelusta olivat kiinnostuneita Sir James Frazer (1911) ja Edward B. Tylor (1871). He etsivät käyttäytymisen taustalta universaaleja ajatusmalleja ”primitiivisiä” kansojen tapoja ja rituaaleja vertailemalla. Tylor (1871) esitti, että ihmisillä on taipumus korvata syy-seuraus –suhteet samankaltaisilla tai jatkuvuuteen tai tarttumiseen liittyvillä ideoilla. ”Alkukantaiset” ihmiset etsivät analogioita ja liittivät samanlaisuuden ja tarttuvuuden syy-seuraus –suhteisiin. Maagista ajattelua hallitsi kosketusmagia (*the law of contagion*), jonka mukaan kerran kosketuksessa olleet asiat sisällyttivät itseensä toisen olemusta etäisyydestä, ajasta ja paikasta riippumatta. Toinen magian universaali laji oli jäljittelymagia (*the law of similarity*), jossa samankaltaista jäljittelemällä päästään osaksi tuota toista (olemusta, essenssiä) ja pystytään vaikuttamaan asioiden kulkuun (esimerkiksi uskonnollisissa rituaaleissa).

Frazer kehitti Tylorin ideoita maagisesta ajattelusta esittämällä sympaattisen magian typologian. Maagisten menettelyjen perustana on usein analogiaa käyttävä ajattelutapa ”sama aiheut-

---

¹ Intuitiivisen ja maagisen ajattelun rikastumisesta ks. Pohjanheimo 2012.

² Mielen kaksinaisuuden tutkimuksen historiasta ks. Evans 2004, artikkelikokoelma monitieteisestä kaksoisprosessoinnin tutkimuksesta ks. Evans & Frankrish 2009. Mielen kaksinaisuutta eli kaksoisprosessointia on tutkittu sekä kognitiivisessa psykologiassa että sosiaalipsykologiassa 20 vuotta toisistaan tietämättä. Vuodesta 2006 tieteiden välinen vuoropuhelu on lisääntynyt ja uutta tutkimustietoa mielen prosesseista on kertynyt runsaasti. (Evans 2008.)

taa samaa” (*similia similibus*, esimerkiksi vettä pirskottelemalla aiheutetaan sade), ”mikä tapahtuu kuvalle, tapahtuu kuvatulle” (tuhoamalla vihollisen kuva tuhotaan itse vihollinen) tai ”keran kosketuksissa olleilla on jatkuva yhteys” tai ”osa edustaa kokonaisuutta”. Jos hiuskarva on vieraan hallussa, olet itse vieraan vallassa (*pars pro toto*). Marcel Mauss liitti (1904) maagiseen ajatteluun myös melanesilaisen manan käsitteen. Sillä tarkoitettiin näkymätöntä voimaa, essenssiä. Ihmisen ajattelun ajateltiin kehittyvän alkeellisimmasta kehitysasteesta animismista ensin polyteismiin, sitten monoteismiin ja viimein korkeimmalle kehitysasteelle ateismiin, jota edusti tiede.

Magian nykytutkimuksessa (ks. edellä) on havaittu, että Frazerin ja Tylorin määrittelemät maagisen ajattelun piirteet ovat löydettävissä edelleen – myös länsimaisen kulttuurin edustajien ajattelussa. Nykytutkimus ei kuitenkaan tue evoluutioantropologien kehitysopillista ja arvottavaa jaottelua. Kehitysopillinen ajattelu näyttäisi kuitenkin vaikuttavan edelleen käsityksissä, joiden mukaan maaginen ajattelu katoaa ajan myötä, kun ihmisille on opetettu tieteellisen ajattelun perusteet, ja he ymmärtävät magian turhuuden. Uusin tutkimus osoittaa, että ihmisillä on taipumus ajatella maagisesti huolimatta koulutuksesta tai yhteiskunnallisesta maallistumiskehityksestä kuten kaksoisprosessointiteoria ennustaa. (Evans 2010.)

Maagisia tapoja, rituaaleja ja ajattelua on uskontotieteessä ja antropologiassa tutkittu paljon ja sitä on määritelty ja selitetty eri tavoin. Ilkka Pyysiäinen näkee uskonnon ja magian erottelun siinä, että vaikka magia ja uskonto perustuvatkin samoihin intuitiivisiin oletuksiin ajattelun prosessien taustalla, uskonnossa huomio suuntautuu tuonpuoleiseen, kuoleman jälkeiseen elämään, kun magia operoi tämänpuolisissa asioissa. (Pyysiäinen 2004, 90–112.) Uskonnon ja magian harjoittaminen eroavat siis siinä, mihin niiden toivotut vaikutukset suuntautuvat. Magian vaikutukset tapahtuvat tuntemassamme todellisuudessa, mutta uskonnon vaikutukset heijastuvat yliluonnollisessa maailmassa kuten esimerkiksi kasteessa, joka puhdistaa kastetun perisyntien vaikutuksesta. (Pyysiäinen 2004, 97.) Pyysiäisen mukaan optimaalinen yhdistelmä magiaa ja uskontoa on kulttuurisesti menestyneempi konsepti kuin magia tai uskonto erillisinä. Samoin hän näkee, että maagiset, taikauskaiset ajatukset ja rituaalit säilyvät paremmin, jos ne sijoitetaan uskonnolliseen kontekstiin. (Pyysiäinen 2004, 107, 100.)

Seuraavassa suuntaan katseeni länsimaisen kulttuurin historiaan. Mitä historiantutkimus kertoo meille uskonnon ja magian rajanvedoista, mitä se kertoo liioitellusta toiseuttamisesta? Uskonnollisissa yhteyksissä toiseuttamisen tekniikat ovat hyvin tehokkaita, sillä moraaliset intuitiot hyvästä ja pahasta ovat keskeisessä roolissa uskonnollisten oppien vahvistamisessa. Historiallisen katsauksen lähteenä käytän uudempaa historiantutkimusta. Ajallisesti lähdän liikkeelle antiikista – kuitenkin vasta noin 500 eaa. eteenpäin. Antiikin ajanjakson alkuna voidaan pitää jo pronssikauden alkua n. 3000 eaa., jolta ajalta on sekä arkeologista aineistoa että kreikkalaista maailmaa koskevia hajanaisia tietoja Mesopotamian, Egyptin ja suurten jokilaaksojen kulttuureissa kehittyneen kirjoitustaidon ansiosta. (Castrén 2011, 14.) Historiaosuus päättyy uuteen aikaan eli noin 1600–1700 -luvulle.

Uskonto, magia, taikausko, noituus – rajojen määrittelyn muinaista historiaa

Mistä sana magia on lähtöisin, miten oikea uskonto ja taikauskoisena pidetty magia on eroteltu toisistaan? Historiassa magian ja uskonnon erot eivät aina ole olleet jyrkkiä. Uskonto (*religio, religion*), magia (*magea, magic*) ja taikuus (*deisidaimonia, superstitio, sorcery, witchcraft*) –termeistä maaginen-sana esiintyy antiikin Kreikan kirjallisissa lähteissä 400–500 eaa. Magia ei kuitenkaan ollut yleiskäsite tuonpuoleisten jumalolentojen tai heidän sanansaattajiensa palvontamenoille tai kansanuskomuksille ja rituaaleille kuten myöhemmin myöhäisantiikissa ja renessanssiajalla. Sana on johdos *Magos*–sanasta, joka tarkoitti persialaisia vieraasta, kaukaisesta kulttuurista tulleita ”viisaita miehiä”.³ Heidän taitojaan ihailtiin, mutta saatettiin myös pitää vaarallisina ja uhkaavana. (Kieckhefer 2000, 10.) Bremmer arvelee, että maagi- ja magiasanaan on alusta saakka sisältynyt vieraan, ja siksi varottavan toiseuden idea (Bremmer 2002, 7).

Persialaiset pyhät miehet harjoittivat askeesia ja tähdistä ennustamista, paransivat sairaita ja palvelivat jumalia uhrein ja rukouksin. Herodotoksen mukaan Persian maagit olivat spesialisteja unien tulkinnessa ja ennustamisessa. He suorittivat uhrauksia laulaen. (Bremmer 2002, 5.) Näin jumalien uskottiin kuuntelevan (vain) heitä. Persialaisten ajatteluun liittyi myös käsitys siitä, että maailmaa hallitsi kaksi perusprinsiippiä: hyvä jumalhenki daimon Zeus tai Oromasdes (Ahuramazda) ja paha jumalhenki daimon Hades tai Areimanios (Ahriman). (Diogenes Laertius/Ahola 2002, 15, 435–436.) Muinaiset maagit harjoittivat nykykäsityksen mukaista uskonnollisuudeksi luokiteltavaa jumalien palvelusta kuten rukoilua.

Kreikkalaisessa ja roomalaisessa kulttuurissa jumalien uskottiin pitävän yllä maailmanjärjestyttä ja takaavan hyvinvoinnin, rauhan, terveyden, hyvän sadon ja ennustettavan elämän. Jumalien ylivoimaiset kyvyt herättivät kunnioitusta, mutta myös pelkoa. Olennaista oli jumalien ja ihmisten maailman välinen tasapaino. Jumaluuksia hyvitetiin erilaisin uhri- ja palvontamenoin. (Mustakallio 2008, 46, 110.) Uskonnonharjoituksen tärkein osa oli uhri, joka saattoi olla verinen tai veretön. Uhrilla oli myös tärkeä yhteiskunnallinen merkitys, koska vain uhripappien käsittelemää kotieläinten lihaa saatiin myydä (Castrén 2011, 179.)

Antiikin tutkijoiden mukaan uskonnollinen elämä ei ollut erillinen elämän osa-alue, vaan maagis-uskonnollinen ajattelu vaikutti ja ohjasi yhteiskuntaa (ks. esim. Flint 1999; Martin 2004; Hänninen 2013). Kalenteriin merkityt juhlat liittyivät myös rituaaliseen puhdistautumiseen, vanhasta vapautumiseen, kuten vainajarituaaleihin, satokauden päättymiseen, vuoden päättämiseen helmikuussa ja uuden aloittamiseen (Mustakallio 2008, 198). Strukturoitu vuotuinen uskonnollisten juhlien suorittaminen toi myös ennustettavuutta elämälle ja kanavoi

---

³ *Magos/mageia* –termien käytöstä antiikissa tarkemmin ks. Bremmer 2002, 1–12. Persian zarathustralaisten maagien lisäksi Intian alastomat viisaat, babylonialaisten eli assyrialaisien kaldealaiset oraakkelit ja kelttien ja gallien druidit eli pyhät miehet esiintyvät Aristoteleen magiaa koskevissa dialogeissa, johon Diogenes Laertios viittaa Merkittävien filosofien elämäkertoja käsittelevässä teoksessaan (Diogenes Laertius/Ahola 2002).

intuitiivisia ja maagis-uskonnollisia tunteita, ajatuksia ja käyttäytymistä. Maagis-uskonnollisissa virallisissa rituaaleissa liioiteltu rituaalinen käyttäytyminen on sosiaalisesti legitimoitua.

Taikausko tarkoitti ”liiallista jumalien pelkäämistä”, sopimatonta ja liioiteltua käyttäytymistä väärässä paikassa tai väärään aikaan. Antiikin satiirisista kirjoituksista löytyy mielenkiintoisia, poikkeavia, liioiteltua uskonnollisuutta kuvaavia karikatyyrisiä hahmoja. Kuvauksissa piirrettiin rajaa oikean ja soveliaan uskonnon harjoittamisen ja vääränlaisen uskon harjoittamisen välille. Filosofit osallistuivat aktiivisesti tähän toiseuttamiseen. Helleeniset filosofit Theofrastos (n. 371–287 eaa.) ja myöhemmin Plutarkhos (n. 46–120 jaa.) käyttivät termiä *deisidaimonia* kuvaillessaan hahmoja, jotka liioittelivat maagis-uskonnollista käyttäytymistä. (Martin 2004, 93–100; Bowden 2008, 56–71.)

Yliluonnollisten voimien liiallinen pelkääminen aiheutti esimerkiksi tiettyjen paikkojen välttämistä tai tiettyjen eläinten läheisyyden karttamista. Theofrastos luonnehtii *deisidaimon*-henkilöä seuraavin esimerkein:

Huuhtoo kätensä Yhdeksällä Lähteellä ja pirskottaa vettä päälleen sekä ottaa temppeleistä laakerinlehden suuhunsa ja on se suussa koko päivän. Aina kun näkee unen rientää unenselittäjän, ennustajan tai lintututkijan luo kysymään ketä jumalaa tai jumalatarta nyt olisi syytä rukoilla. Ei halua astua haudalle eikä tulla kuolleen tai synnyttäneen vuoteen äärelle, vaan sanoo että hänen on pidettävä itsensä puhtaana. Nähdessään mielipuolen tai kaatumatautisen värähtää ja sylkää sisään kaula-aukostaan. (Bowden 2008, 57; Martin 2004, 93–101; Theofrastos n. 300 eaa., 36–37.)

Myöhemmin Plutarkhos (*Peri deisidaimones*, n.100 jaa.) vertasi *deisidaimonia* ateistiin (*a-theos*, ilman jumalaa). Hänen mukaansa kumpikin tila oli seurausta siitä, että jumalien todellista luonnetta ei ymmärretty oikein. Ateistit olivat Plutarkhosin mukaan ”kovaa ainesta” (Bowden 2008, 61). Heitä jumalat eivät kiinnostaneet, vaan he hylkivät tai vastustivat niitä. *Deisidaimonit* taas olivat liian pehmeitä ainesta (ibid, 61). He sekoittivat emootioita jumaliin liittyviin asioihin. Emootiot vinoutuivat sielua ja johtivat kalvaviin harhaluuloihin (Bowden 2008, 62), ja ylittivät siten sen ajan käsityksen mukaan soveliaisuuden ja hyvien tapojen rajat.

Kreikankielen *deisidaimonia*-käsite on käännetty latinaksi sanalla *superstitio*, joka merkitsee jumalien pelkääminen (*deisi* = pelko, kunnioitus, *daimōn*, *daimōnes* = henki, voima; Martin 2004, 18). Termi *daimon* käsitettiin kreikkalaisessa filosofiassa sekä suojelevaksi että voimaannuttavaksi hengeksi, mutta myös pahaksi hengeksi, joka saattoi ottaa ihmisen valtaansa (Flint 1999, 282). *Daimon* edusti jumalten hierarkiassa henkeä, joka oli vähempi kuin jumalat, mutta silti kykenevä vaikuttamaan missä tahansa asiassa ihmisen pyrkimyksiin joko kutsutuna, pakotettuna tai omasta tahdostaan (Flint 1999, 281). Myös Platonin (427–347 eaa.) ja myöhemmin Apuleiuksen (123/125 – n. 180 jaa.) kirjoitusten mukaan *daimon* oli jumalallinen

voima, jolla oli paikka jumalten ja ihmisten välissä, ja kaikki maagikkojen aikaansaamat ihmeet olivat heidän kontrollissaan. (Flint 1999, 283.)

Kreikkalaiset filosofit alkoivat käyttää termiä *deisidaimon* pejoratiivisessa merkityksessä vasta n. 300 eaa. lähtien (Martin 2004, 19, Bowden 2004, 57). Siihen saakka termillä oli tarkoitettu hyväksyttävää, kunnioittavaa suhtautumista Antiikin Kreikan jumalia, jumalattaria ja puolijumalia eli jumalien ja ihmisten välittäjähenkiä ja heidän palvontaansa kohtaan (Bowden 2004, 57; Martin 2004,19; Hanegraaf 2012, 159).

Taikauskon (*superstition*) paikka uskonnon ja magian erotteluissa saa historiassa erilaisia painotuksia. Taikauskon lisäksi magia-sanaan (ks. *superstitio* ja *magia* –termien käytöstä ja päällekkäisyyksistä historiassa esim. Hanegraaf 2012, 156–177) on sen historian eri vaiheissa liitetty usein pejoratiivisesti painottuva noituuden käsite (*sorcery, witchcraft*). Suomenkielen noita-sanalla (vrt. myös saamen *noaidi*) on viitattu alun perin ammattihenkilöön: samaaniin tai tietäjään, joka taikoi, noitui, loitsi, kirosi, manasi, ennusti ja lääkitsi (ks. noituuden ja taikuuden rajanvedoista Eilola 2003).

Kansanuskon tapoja pidettiin taikauskoina, vaikka oppineetkin arkielämässään saattoivat noudattaa samoja tapoja. Taikauskoina tapoja kuten onnea tuottavien esineiden kantamista, lemmennostatustaikoja, enteiden lukemista tai parannusloitsujen käyttöä ei aina pidetty vaarallisena. (Mustakallio 2008, 98.) Onnea manipuloitiin, sattumilla ajateltiin olevan syvempi merkitys, asioiden alkuhetkestä ennustettiin tulevaa (esimerkiksi astrologian avulla tai selvitetessä sairauden alkuperää). Monia nykyisen käsityksen mukaan taikauskoina tapoja ja käytänteitä pidettiin niin itsestään selvinä, että niiden ei ajateltu sisältävän uskoon perustuvia oletuksia.

Uskonto-käsite liittyi kreikkalais-roomalaisessa kulttuurissa latinankieliseen *religio*-termiin, joka poikkeaa suomenkielen uskonto-sanasta. Suomenkielinen sana viittaa haluun, toiveeseen tai toivomukseen.⁴ *Religio*-termi uskonnon käsitteenä kehittyi länsimaisessa kulttuurissa kristinuskon myötävaikutuksella. Alun perin latinan *religio*⁵ viittasi palvelukseen, velvollisuuteen, tunnollisuuteen, valaan ja sopimukseen (Hänninen et al. 2012, 23.) *Religio* oli hallitsijan ja valtaa pitävien uskonto. Uskonnollisista toimituksista vastasivat yläluokkaan kuuluvat papit tai valtion virkamiehet, jotka olivat hyvistä, ”puhtaista” suvuista tulleita miehiä. Kreikkalaisessa ja

---

⁴ Uskonto-sanana vartalo on joko omaperäinen tai lainasana kantagermaanin *wunsko*-sanasta (halu, toive, toivomus), myöhemmin Saksassa *Wunsch*. Uskolla tarkoitetaan tietoon perustumatonta käsitystä tai luuloa jostakin ja luottamusta jonkin olemassaoloon, toteutumiseen, arvoon tai valtaan. Uskolla tarkoitetaan myös uskonnollista vakaumusta, joka perustuu uskonnollisiin uskomuksiin kuten esimerkiksi vakaumukseen jumalan tai muun yliluhimillisen mahdollisen olemassaolosta ja tähän turvautumista. (Häkkinen 2004, 1412.) Usko-sanalla on vastine kaikissa lähisukukielissä sekä saamessa (esim. karjalan ja lyydin ja vatjan *usko*, viron *usund* (uskonto), *usk*, saamen *osku*.) Usko-sanaa on käytetty Agricolan käsikirjoituksista alkaen uskonnon merkityksessä, kunnes teologian suomenkielinen terminologia täsmentyi 1800-luvulla. Uskonto on johdos sanoista usko ja uskoa. Johdos uskonto on Paavo Tikkasen käyttöön ottama uudissana vuodelta 1848. (Häkkinen 2004, 1412.)

⁵ Useimpien eurooppalaisten kielten uskontoa tarkoittava sana tulee latinan *religio*-sanasta (saksankielen *religion*, ranskan, englannin ja ruotsin *religion* ja italian *religione*).

roomalaisessa kulttuurissa sosiaaliset ja poliittiset rakenteet olivat erottamattomasti nivoutuneet yhteen sen toiminnan kanssa, mitä me kutsumme uskonnoksi. (Hänninen et al. 2012, 13.)

Roomalaiset käyttivät *religio*-sanaa kuvatessaan sekä jumalien ja ihmisten välisiä suhteita että ihmisten keskinäisiä suhteita (Mustakallio 2008, 18; Hänninen et al. 2012, 23–24). Jos suhteet olivat kunnossa, valtio menestyi. Jos ei, epäonni ja menetykset kohtasivat valtiota ja sen kansalaisia. Jumalten kanssa pidettiin yllä yhteyttä tarkasti määritellyin muodoin. (Mustakallio 2008, 48.) Eläviä uhreja, useimmiten eläimiä, käytettiin rituaaleissa, joissa jumalia hyviteltiin ja puhdistauduttiin pahoista vaikutuksista ja hengistä. Loitsumaiset rukoukset, tarkasti valmistellut uhriseremoniat ja henkilökohtaiset, ehdolliset uhrilupaukset (”Jos annat minun voittaa taistelun, pystytän sinulle temppelin”) olivat vuorovaikutteisena pidetyn suhteen kommunikoinnin muotoja. Jumalien ajateltiin myös lähettävän ennusmerkkejä suosionsa ilmaisuna. (Mustakallio 2008, 46; Beard et al. 1998; Castrén 2011, 105.)

Enteitä ja neuvoja haettiin auguureilta ja haruspekseltä. Auguurit olivat oppineet etruskeilta lintujen lentokäyttäytymisen ja ääntelyn tulkintaa. Lintujen ilmestymisen tulosuunnan, lentoradan ja poistuminen valitulla ja rajatulla taivaankannella oli hyvä tai huono enne. Haruspeksit taas olivat erikoistuneet uhrieläimen maksasta ennustamiseen. (Mustakallio 2008, 13.) Maksa oli jaettu lohkoihin, joita eri jumaluudet hallitsivat. Jos jossakin osassa uhrieläimen maksaa oli jotain tavallisuudesta poikkeavaa, tulkittiin se viestinä kyseistä maksan osaa hallitsevalta jumaluudelta. (Mustakallio 2008, 205; Castrén 2011, 110, 124; Hänninen et al. 2012, 209–210.)

Vaikeissa kriisitilanteissa merkkien tarkastelu korostui, ja jumalia hyviteltiin uhrein. Vestan neitsyitä eli papittaria saatettiin haudata elävältä jumalien lepytysuhrina. (Mustakallio 2008, 82–83.)⁶ Neitsyset edustivat puhtautta, jolla pyrittiin tasapainottamaan saastuttavina pidettyjen lähteiden kuten veren, sairauden ja ruumiiden sekä kaikenlaisten mädäntymisprosessin tuotosten tarttuvia vaikutuksia, jotka etenkin sodissa tai kulkutaudeissa tulivat näkyviksi. Rauhan ja tasapainon aikoinakin ruumiita ja muita saastaisuuden lähteitä vältettiin tai niitä käsitellessä suojauduttiin puhdistautumisrituaaleilla. (Mustakallio 2008, 178.)

Polyteistinen kreikkalais-roomalainen kulttuuri vastaanotti ja sulatti itseensä jatkuvasti vaikutteita ympäröivistä erikielisistä kulttuureista. Noin 200 eaa. alkaen Roomaan levisi itäisiä mysteerikulteja kuten Isiksen, Bachhuksen, Mithran tai Magna Materin kultit. (Ks. tarkemmin esim. Hänninen et al. 2012, 89–116.) Niille oli ominaista tuonpuoleiseen suuntautuminen ja palkkion tai rangaistusten odotus kuoleman jälkeen. Roomalaisen valtionuskonnon rituaaleissa jumalat eivät olleet valvoneet ja tuominneet yksittäisiä tekoja ja niiden moraalialia (paitsi silloin

---

⁶ Vestan neitsyset olivat yläluokkien perheiden hyveellisiä ja kauniita tyttöjä. Heidät initioitiin Vestan palvelukseen, ja heidän tuli sekä huolehtia temppelistä pitämällä yllä ikuista tulta että siellä järjestettävissä seremoioissa. Heillä oli mahdollisuus erota tehtävästä palveltuaan Vestaa 30 vuotta. Siihen saakka heidän tuli olla neitsyitä. Neitsyyden menettämisestä rangaistiin kuolemalla. (Mustakallio 2008, 206; Castrén 2011, 113; Hänninen et al. 2012, 220.)

kun ne vaaransivat jumalten ja ihmisten suhteita). Moraalisten ihanteiden opetus kuului tuolloin yhteisölliseen kasvatukseen ja oli sen valvomaa. (Mustakallio 2008, 18.)

Vanha ja uusi (uskonto) kohtaavat: konservatiiviset arvot korostuvat

Roomalaista oikeata uskontoa määritteli uskonnonharjoituksen kuuluminen esi-isien traditioon. Kristinusko edusti uutta uskontoa, uutta uskonnollista paradigmaa, joka uhkasi tuttuja traditioita ja uskomuksia. Kristityt olivat hylänneet vanhat traditiot ja pitivät niitä pakanajumalien palvontana. Erot korostuivat, kun paradigmat kohtasivat. Uusi uskonto haastoi ja kyseenalaisti vanhan tradition. (Ks. erojen korostumisesta uskontojen kohtaamisissa Ketola 2007.) Toiseuttamisprosessit vahvistuivat.

Historioitsija Tacitus (56–117 jaa.) kuvaa tyypillisiä roomalaisten käsityksiä vieraista uskonnoista kuten kristinuskosta. Näissä kuvauksissa uutta kristinuskkoa pidettiin vastenmielisenä ja häpeämättömänä vieraana uskontona. Se oli kuin ”saastuttava tauti”, joka siksi oli välittömästi tukahdutettava ja nujerrettava ennen sen leviämistä yhä uusille alueille. (Martin 2004, 3.) Liikkeen kannattajia syytettiin myös ”vihasta ihmiskuntaa kohtaan” (Castrén 2011, 448).

Rooman valtionuskontoa pyrittiin vahvistamaan kieltämällä kristinusko, jonka vastakohta oli roomalaisten oma, oikea uskonto (*vera religio*). Rooman vallanpitäjät pitivät kristinuskkoa ”tarttuvana taikauksena”. *Superstitio*-termiin liitettiin siis myös inhon tunnetta herättäviä sairauksien viittaavia konnotaatioita. Uhkaavina pidettyjä toisia vastaan pyrittiin suojautumaan kriminalisoimalla pahaksi koettu toiseus vallanpitäjän määräämin rangaistuksin.

Rooman viranomaiset rankaisivat kristittyjä magian harjoittajina – kuten muitakin vieraiden uskontojen harjoittajia, esimerkiksi druideja (Hänninen et al. 2012, 294). Kristittyjä ryhmiä syytettiin myös ateismista, koska he eivät uskoneet kreikkalais-roomalaisen maailman palvoimiin jumaliin (Hänninen et al. 2012, 291).

Vääräuskoisten demonisointi

Magian demonisointia tapahtui jo myöhäisantiikin ajalla. Magiasta tuli vähitellen termi, joka edusti kaikkea kristinuskon näkökulmasta pahaa ja vahingollista. Vanhojen uskontojen *daimone*-henkiä ei enää suvaittu (Flint 1999, 280). Antiikin Kreikan henkeä tarkoittava käsite *daimon* jakautui hyviin henkiin, joita olivat enkelit (*angelos*) ja pahat henget (*demons*). Uusplatonistien keskuudessa daimon-käsite oli ambivalentti, ja siten myöhäisantiikissa juutalaisen ja sittemmin kristillisen uskon opin piirissä siitä oli helppo kehittää jyrkkä demonit/enkelit dikotomia (Ibid., 280.)

Kristittyjen kirkkoisien puolustuskirjoitukset kertovat, että heitä (ja useita muita uskonnollisia ryhmiä) syytettiin magian harjoittamisesta, rituaalimurhista, kannibalismista, seksuaalisista

hurjasteluista, insestistä ja myös salaliitoista Rooman vallan kumoamiseksi (Hänninen et al. 2012, 288). Erityisesti maanjäristysten, nälänhätien, kulkutautiepidemioiden ja tappiollisten sotien yhteydessä kristittyjä syytettiin jumalien laiminlyömisestä ja suuttuttamisesta (ibid.288). Kristittyjen erottautuminen muun yhteisön kultillisesta toiminnasta aiheutti närkästystä, ja sen koettiin uhmaavan jumalten ja ihmisten välistä rauhaa ja sopimusta.

Myös kristinuskon erottautuminen juutalaisuudesta sai vahvoja toiseuttamisen piirteitä. Kristityistä kiersi huhuja, joiden mukaan he harjoittavat verisiä ihmisuhrituaaleja ja kannibalismia. Nämä inhottavaksi koetut kertomukset kuohuttivat tunteita ja jäivät siksi helposti mieleen, ja siten myös levisivät tehokkaasti. Samat tarinat liitettiin myös juutalaisiin ja pakanoina pidettyihin ihmisryhmiin. (Hanska 2013, 329–353.) Kreikkalaiset olivat kohdistaneet kannibalismisyytöksiä jo aikaisemmin juutalaisiin ja barbaareina pidettyihin toisiin (Hall 1989).

Kristillisiä yhteisöjä vainottiin paikallisesti ja ajoittain myöhäisantiikissa 300-luvulle asti. Kristillisessä kirjallisuudessa alkukristittyjen vainot ovat saaneet liioitellut mittasuhteet. Uusimman tutkimuksen mukaan valtiollisia vainoja oli yhteensä noin neljäntoista vuoden aikana yli kolmensadan vuosisadan kuluessa (Hänninen et al. 2012, 291–301). Kristittyjen kokemien kärsimysten kuvauksilla pyrittiin vahvistamaan kristinuskon identiteettiä toiseuttamalla ja luomalla kuvaa barbaarisista muista (ks. esim. Hall 1989).

Keisari Theodosius I teki kristinuskosta ainoan sallitun valtionuskonnon 390-luvulla. Kaikki muut uskonnot paitsi juutalaisuus kiellettiin. (Hänninen et al. 2012, 21, 317.) Näin rajat oikean ja väärän uskon välille sanktioitiin ja alistettiin virallisen hallinnon alaiseksi. Liittoutuminen valtiovallan kanssa edisti pyrkimystä tukahduttaa toiset eli kreikkalais-roomalainen polyteistinen perinne, joka vuorostaan edusti harhaoppisuutta ja taikauskoa. (Hänninen et al. 2012, 364.) Nyt kristinuskoa pidettiin oikeana uskontona (*vera religio*) ja kaikkia muita väärinä uskontoina (*falsa religio tai superstitio*). Kristinuskko selvisi vainoista, mutta siitä itsestään tuli vainoaja.

Toisin uskovia alettiin kutsua harhaoppisiksi eli kerettiläisiksi. Sanaa kerettiläinen käytti ensimmäisenä kirkkoisä Irenaeus (noin 150–202) traktaatissaan *Contra Haereses* (lat. *Adversus haereses*) kuvatessaan ja arvostellessaan gnostilaisia harhaoppeja, joiden näkemykset erosivat hänen oikeana pitämästään katolisen kristinuskon tulkinnoista. Liioiteltu toiseuttaminen näyttäytyy tässä väärin ajattelevien erottamisena omasta ryhmästä.

Ei-kristittyjä ja ei-juutalaisia alettiin nimitellä pakanoiksi (*paganus*) 300-luvun lopulla. Ennen kristillistä käyttöä *paganus* tarkoitti kyläläistä, maalaista, oppimatonta ja sivistymätöntä. (Hänninen et al. 2012, 347; Kahlos 2013, 159.) Pakana-sana yhdistettiin myös likaan, tauteihin, saastumiseen ja demoneihin. Ajateltiin, että pakanoisuus on kuin tarttuva tauti, joka täytyy saada kontrolliin. (Ks. pakana-termin käytöstä Kahlos 2013, 155–173.) Myös pakanalliseen taikauskoon liitettiin moraalaisia arvioita, hyvän ja pahan määritelmiä ja saastuttavaa olemusta, essenssiä.

Sekä Rooman valtionuskonto että uusi kristinusko sulattivat itseensä piirteitä itämaisista kulteista. Myös paikalliset, ei-kristilliset jumaluudet ominaisuuksineen tulivat osaksi katolista ja myöhemmin ortodoksista pyhimysperinnettä. Kristinuskon pyhät paikat, kirkot ja luostarit, rakennettiin kansan pyhinä pitämien ja rituaalimenoissa käyttämien palvontapaikkojen päälle. Juhlapyhät sijoitettiin päällekkäin pakanallisten juhlapäivien kanssa. Uusplatonismi vaikutti myös ajan uskonnolliseen ajatteluun. Sen vaikutus myös kristinuskon teologiaan on ollut suuri – jopa siinä määrin, että kristinuskoa on kutsuttu ”platonilaisuudeksi kansanomaisessa muodossa”. (Hänninen et al. 2012, 316.) Usko sielun kuolemattomuuteen ja kaiken taustalla vaikuttavaan ja maailman tapahtumia ohjaavaan jumaluuteen, oli kristityille ja uusplatonisteille yhteistä (Hänninen et al. 2012, 316).

Magian demonisoimiseen osallistuivat useat kirkkoisät, joista Augustinus (354 – 430 jaa.) erotautui joukosta sekä magiaa koskevien kirjoitustensa määrässä että niiden jyrkkyydessä (Flint 1999, 317; Graf 2002, 87–103). Augustinuksen kirjoituksissa maalailtiin väkevästi kuvaa toisten, pakanallisten magiaa harjoittavien inhottavista piirteistä ja rituaaleista (Kahlos 2013, 163). Augustinuksen mukaan magian harjoittaminen oli mahdollista vain demonien avustuksella (Kieckhefer 2000, 10).

Kristinuskon sisällä syntyi jatkuvasti uusia harhaoppeja. Augustinus laski vuonna 428, että valalla oli 88 harhaoppia (Castrén 2011, 560). Valtion ja kirkon suhtautuminen harhaoppeja kohtaan oli vielä ankarampaa kuin pakanoita ja juutalaisia kohtaan. Kerettiläiset saivat osakseen sakkoja, pieksemistä, oikeuksien ja omaisuuden riistoa, kokoontumiskieltoja ja kirjojen polttamista. (Castrén 2011, 560.)

Vuonna 430 Rooman valtakunnassa oli säädetty laki kuolemanrangaistuksesta kerettiläisille. Vuonna 743 Rooman synodi kielsi uhraamisen myös pakanallisille hengille, koska näitä pidettiin demoneina eli pahoina henkinä. Epäluulot kohdistuivat kansanuskossa perimätietona välittyneisiin maagisiin toimiin, joita käytettiin milloin parantamiseen, milloin sadon tai kaupankäynnin menestymistä takaamaan tai lemennostatukseen. Myös vahingoittavaksi uskottua magiaa harjoitettiin vihamiehiä vastaan ja vallan lisäämiseksi. Tätä kutsuttiin noituudeksi. Kristinopin kirkkoisät korostivat magian ja uskonnon harjoittajien välistä eroa. Kristinusko edusti hyvää ja oikeata uskontoa, jonka katsottiin perustuvan Jumalan sanaan, kun taas magia oli pakanallisten pahoilaisten palvelijoiden harjoittama oppi ja rituaali. (Katajala-Peltomaa 2004.)

Vainot kiihtyvät: toiseuttaminen vahvistuu

Yli tuhat vuotta varhaiskeskiajalta⁷ renessanssiin kirkko hallitsi ja valvoi sekä oikeana pidetyn uskonnollisen ajattelun että oikean ja väärän tiedon rajoja (ks. esim. Heinonen & Tunturi 2003,

---

⁷ Keskiäika jaetaan kolmeen jaksoon: varhaiskeskiäika (500–1000), sydänkeskiäika (1000–1300) ja myöhäiskeskiaika (1300–1500). Suomen keskiäika jaetaan varhaiskeskiäikaan (noin 1150–1323), sydänkeskiäikaan (1323–1397) ja myöhäiskeskiaikaan (1397–1520). Keskiäika alkoi Rooman valtakunnan jakautuessa ja sen läntisen

13–15). Synnin käsite oli käyttökelpoinen, kun kansaa ohjeistettiin erottamaan oikea väärästä. Synnillä (muinaiskreikaksi ἁμαρτία, *hamartía*, harhaan osuminen) tarkoitettiin Jumalan (lain) tahdon vastaisia tekoja eli vääriä tekoja. Synnillisiin asioihin liitettiin luontaisia kulttuurien rajat ylittäviä inhon tunteita herkistäviä piirteitä, kuten saastaisia eritteitä, verta, ruumiita ja luonnottomana pidettyä seksuaalisuutta. Nämä piirteet yhdistyivät kannibalismikertomuksissa. Inhottavina ja vaarallisina pidettyjä asioita liitettiin juutalaisiin, kristittyihin, pakanoihin ja noituudesta syytettyihin (Hanska 2013, 330–332). Myös sairaus määriteltiin joissakin tapauksissa synniksi Raamatun esimerkin mukaan. Esimerkiksi spitaaliset olivat yleistä inhoa ja saastaisuutta edustava joukko.

Ihmisen uskottiin myös saattavan joutua demonin valtaamaksi. Riivatuksi tuleminen ja pahan hengen valtaan joutuminen saattoi tapahtua arkipäiväisissä tilanteissa kirouksen tai spontaanilta vaikuttaneen huudahduksen seurauksena. Myöhemmässä keskiaikaisessa aineistossa kerrotaan, miten vaimo joutui paholaisen valtaan kun kärttyisä aviomies huudahti hänelle suutus-päissään: *Vade diabolo* (mene paholaiselle). (Katjala-Peltomaa 2004, 88–89.) Näitä possessoi-tuneita demoneita on aina ajettu pois eksorkismia harjoittamalla. Pahojen henkien manaamista on harjoitettu lähes kaikissa tuntemissamme kulttuureissa erilaisin maagisin menoin.

Ristiretkien aikana 1095–1291 toisin uskovien juutalaisten, kerettiläisten ja saraseenien vainoaminen johti sotaretkiin. Kirkko muokkasi propagandassaan ristiretkistä kristillisen hyveen. Oman uskonnon puhtautta ja toisten epäpuhtautta korostettiin paavillisissa kiertokirjeissä, lauluissa, näytelmissä, kuvien välityksellä ja kronikoissa sekä kirkonmiesten saarnoissa. (Tamminen 2013, 375.) Omien rajojen sisäpuolella kohteeksi joutuivat kerettiläiset, spitaaliset ja juutalaiset. Rajojen ulkopuolella uhkasivat toisinuskovat kuten saraseenit, jolla nimellä musli- mit tunnettiin. (Heikkilä 2003, 38.) Ristiretkikronikoissa vääräuskoisten joukkoteurastuksia pidettiin osana puhdistautumisriittä: ”vääräuskoisten raaka verilöyly poisti epäpuhtauden Herran temppelistä vuonna 1099” (Tamminen 2013, 383).

Toisin uskovien vaino oli muuttunut järjestelmällisemmäksi v.1184, kun Paavi Lucius III perusti kirkollisen inkvisition ja määräsi piispat tutkimaan kaikki kirkon virallisesta opista poikkeavat hairahdukset (ks. Nenonen 2007). Kerettiläiset, joita vainottiin väärästä harhaopista, olivat aluksi toisia kristittyjä ryhmiä, joiden opit poikkesivat joiltain kohdin katolisen kirkon opista. Vainojen kohteeksi joutuivat gnostilaisuuden ja manikealaisuuden oppeja jatka- neet lahkot kuten 1200-luvulla Etelä-Ranskassa kataarit eli albigenssit (ns. albigenssi-ristiretki, 1209–1229). Myöhemmin vielä 1500–1600-luvulla Saksan alueella vainottiin anabaptisteja, joita tuomittiin kuolemaan uskonsa takia. Inkvisition syytteet ja tuomiot kohdistuivat näiden ”puhdistusten” jälkeen myös tavallisen kansan parissa magiaa harjoittaviin kansalaisiin.

Kansan harjoittamat perinteiset rituaalit ja niissä käytetyt loitsut sulauttivat itseensä kirkon saarnojen keskushenkilöitä. Esimerkiksi Suomessa loitsuihin lisättiin Jeesuksen (Ristin Kiesus)

---

puolen luhistuessa barbaarisina pidettyjen germaanien hyökätessä Roomaan (400 -luvulla jaa.) ja päättyi renes- sanssiin myöhäiskeskiajan (n. 1500) ja uuden ajan taitteessa.

ja kristinuskon pyhimysten nimiä kansan entuudestaan tuntemien jumalien ja haltijoiden joukkoon. Kansan keskuudessa demonit ja toisaalta Jumala, Jeesus, Neitsyt Maria ja pyhimykset sekoittuivat keskenään eikä niiden eroavuuksiin suhtauduttu juhlallisen vakavasti. Demoneja, piruja, myös huijattiin ja niiden kustannuksella naurettiin. Kansa ei pelännyt demoneja kuten oppineet. (Katjala-Peltomaa 2004.) Todennäköisesti samankaltaista kehitystä, kansanuskon ja kirkon oppien sekoittumista, tapahtui Euroopassa kristinuskon vaikutusvallan levitessä.⁸

Uskonnon ja magian rajat hämärtyvät

Samaan aikaan kun ristiretkelijät harjoittivat miekkalähetystä katolisen maailman ulkopuolelle erityisesti pyhään maahan eli Raamatun kertomusten tapahtumapaikoille, virisi Euroopan alueella intellektuaalisessa maailmassa uusia ajatuksia, kun antiikin ajattelijoiden tekstit löydettiin uudelleen.

Sydänkeskijalla ns. esirenessanssin aikana (1100–1200-luvuilla) Bysantista paenneet kreikkankielentaitoiset alkoivat kääntää antiikin luonnontieteitä (lääketiede, luonnonfilosofia, matematiikka, tähtitiede, astrologia, alkemia ja statistiikka) käsittelevää kirjallisuutta latinaksi. Käännöstyötä tehtiin myös arabiasta latinan kielelle. (Mäkinen 2003, 27–30.) Intellektuaalinen ilmapiiri sai uusia virikkeitä sekä arabioppineilta että uudelleen löydetyistä antiikin ajattelijoiden teksteistä. Latinankielinen intellektuaalinen maailma muuttui perin pohjin (Lehtonen 2001, 25. Ks. tieteen renessanssista myös Mäkinen 2003). Tämä ajattelu vaikutti 1400–1600-luvulla renessanssiajan taustalla. Renessanssilla tarkoitettiin antiikin uudelleen löytämistä, antiikin taitojen uudelleen syntyminen prosessia (*la rinascita*).

Renessanssin oppineet etsivät tietoa ja alkuperäistä totuutta kaikkein vanhimmasta tunnetusta tiedosta eli antiikin ajattelijoiden teksteistä (Clark 1997, 217). Alkuperäisen ”toden” teologian, *prisca theologian*, uskottiin olleen jo muinoin tiedossa, mutta aikojen kuluessa kadottaneen alkuperäisen merkityksensä ihmisten kopioidessa ja tulkitessa tekstiä ja sen sanomaa väärin. Ensimmäisen teologian uskottiin kulkeutuneen Moosekselle ja pakanoille yhteisestä lähteestä. Ajateltiin, että varhaisimmat ajattelijat olivat olleet jumalia lähempänä, ja siten kaikki vanha oli puhdasta ja pyhää (Ibid. 217).

Myös maailman avautuminen löytöretkien ansiosta inspiroi ajattelua. Gutenbergin kirjapaino 1450-luvulla mahdollisti kirjallisen ilmaisun yleistymisen ja tekstien levittämisen laajemmille lukijakunnille. Kuvataiteessa arkitodellisuus yhdistyi maagiseen todellisuuteen mielikuvituksellisissa maalauksissa (esim Botticelli, DaVinci, Hieronymus Bosch). Musiikin ajateltiin luovan yhteyden taivaassa vallitsevaan harmoniaan, jota ihmiset saattoivat aistia musiikkia kuunnellessaan (Pekkarinen 2000, 310).

---

⁸ Historiantutkimuksen lähdeaineistot ovat ohjanneet tutkimusta kirjoitustaitoisten ihmisten näkökulmia painottaviksi. Uusi antiikin tutkimus ja keskiajan tutkimustieto on laajentanut näkökulmiamme. (Ks. esim. Hänninen (toim.) 2013.)

Uskonnon, magian ja tieteen rajat näyttivät katoavan tai asettuvan päällekkäin renessanssin innovatiivisessa ja maagisessa ilmapiirissä. Uskonto oli maagista ja maaginen uskonnollista. Tiede, magia, usko ja ihmeet kietoutuivat toisiinsa vyyhdiksi, jossa maagiset uskomukset asioiden ja aineiden keskinäisistä suhteista, osan yhteydestä kokonaisuuteen (*pars pro toto*) tai usko materiaaleissa tapahtuvaan muutokseen maagisten riittien seurauksena kuuluivat luonnollisena osana maailmankuvaa. (Aurasmaa 2004, 53–64.)

Uskonto, tiede ja magia jakoivat samat oikeana pidetyt uskonnolliset tavoitteet. Useiden maagikko-tiedemiesten perimmäisenä missiona oli Jumalan salaisuuksien paljastaminen. Maagisten rituaalien ajateltiin avaavan mahdollisuuden päästä lähemmäksi kristinuskon Jumalaa. Magian ja maagisten menetelmien tutkimuksesta tuli renessanssin aikana suosittua oppineiden keskuudessa, ja magia hyväksyttiin myös eliitin parissa. (Kieckhefer 2000.) Ajan okkultistisia ajatuksia yhdisteltiin kristillisiin dogmeihin, joissa oli jo aikaisempia vaikutteita uusplatonismista ja juutalaisuudesta. Magian uskonnollisia intentioita korostettiin. Maagiseen ajatteluun sisältyi vahvasti uskonnollisia, kristinuskosta löydettäviä käsitteitä kuten esimerkiksi enkelit ja demonit. Demonologia eli oppi demoneista kukoisti vielä renessanssin ja uuden ajan vaihteessa. Stuart Clarkin mukaan demonologia ei ollut esoteerinen aihe siinä mielessä, että sitä olisivat tutkineet vain salaiseen tietoon vihkiytyneet demonologit, vaan aihe kuului lähes kaikkien oppineiden pohtimien asioiden joukkoon, ja siten se oli siis varsin tavanomainen (Clark 1997, 152).

Marsilio Ficinon (1433–1499) ja muiden uusplatonistien sekä aikakauden tunnetuimman okkultistin Heinrich tai Henricus Cornelius Agrippa von Nettesheimin (1486–1535) magia perustui ajatukseen toisiinsa liittyvien voimien hierarkiasta. Maagisen ajattelun perustana oli käsitys olevaisen suuresta ketjusta ja vastaavuuksista maailman eri osien välillä. Maailmankaikkeus nähtiin harmonisena kokonaisuutena, jossa mikrokosmos eli ihminen ja makrokosmos eli universumi ovat maagisessa yhteydessä keskenään ja heijastelevat toisiaan. Yhteydet materiaalien kappaleiden ja niitä hallitsevien taivaallisten voimien välillä olivat uusplatonistien mukaan luonnollisia. Ficino uskoi, että luonnon voimien ja korkeampien voimien välisenä linkkinä on maailman henki, *Spiritus Mundi*, välittäjähenki (kuten daimon kreikkalais-roomalaisessa kulttuurissa), joka oli ”ihmisen hengen tavoin erittäin ohutta ilmaa tai puhtainta kuumuutta, mutta siis kuitenkin aineellista”. (Clark 1997, 218; Kieckhefer 1989, 147.)

Ajateltiin, että maagiset voimat laskeutuivat henkien älyllisestä, immateriaalisesta enkelten maailmasta tähtien ja planeettojen maailmaan eli taivaisiin, ja sitä kautta ohjasivat maallisia asioita ja tapahtumia. Maagin tavoite oli oppia tuntemaan nämä ylemmät voimat ja niitä ”alas vetämällä” saatiin aikaan haluttuja ilmiöitä. (Clark 1997.) Korkeampana ja vaativampana tavoitteena maallisiin asioihin vaikuttamisen ohella oli pyrkimys saavuttaa mystinen valaistuminen enkelten kanssa kommunikoimalla. Mystiikan pyrkimyksenä oli ylittää järkipäinen kokemus ja saavuttaa yhteys luontoon tai Jumalaan. Päämääränä oli ns. *Unio Mystica* eli sulautuminen osaksi Jumalaa tai luontoa. Mystiikka on kontemplaatiota eli mietiskelyä korostava useissa uskonnoissa esiintyvä suuntaus (ks. esim. Lehmijoki-Gardner, 2007). Maaginen ja

uskonnollinen mystiikka eivät eronneet toisistaan. Kummankin tavoitteena oli päästä lähemmäs (kristinuskon) Jumalaa. Magiassa ihminen nähtiin myös aktiivisena toimijana, jolla on kyky hallita luontoa. (Joutsivuo 2000, 85–87.)

Renessanssiaikaa (noin 1400–1600) voidaan pitää magian kulta-aikana. Kristillisen uskonnollisen ajattelun mukaisia oikeita päämääriä saattoi tavoitella myös demonien avulla. Kun uskonnolla ja magialla oli samanlaisia tavoitteita, raja oikealle ja väärälle uskolle vedettiin pahantahoiseen magiaan. Vahingoittavalla magialla tarkoitettiin demonien tai enkelien manipuloimista omaksi hyödyksi tai muiden terveyden tai omaisuuden vahingoittamiseksi. Rajan paikkaa kiristettiin vähitellen. Kirkon ja maallisen vallan edustajien näkökulmasta välittäjähenkien käyttö ohitti ja haastoi Jumalan maallisten auktoriteettien vallan. (Flint 1999.)

Toiseuttaminen vahvistuu jälleen

Renessanssin loppupuolella (1500-luvun lopulla) magian harjoittajiin kohdistuva vaino kiihtyi ja ilmapiiri kiristyi. Väärän uskonnon ja magian harjoittaminen tai siitä syytetyksi tuleminen oli hengenvaarallista. Myös monet renessanssin tieteen edustajat joutuivat vastaamaan harhaoppisuussyytteisiin. Tiedemiesten uudet ajatukset uhkasivat raamatullisen kertomuksen rajoja. Kirkko väitti maagikkojen tekävän sopimuksen Paholaisen kanssa. Maagikot taas puolustautuivat sanomalla käyttävänsä demoneja vain hyviin tarkoituksiin. Aikakauden ilmapiirissä vaarallisina pidetyt ajatukset jäivät odottamaan myöhempää julkaisuajankohtaa.

Jo antiikissa enteiden, merkkien ja syyllisten etsiminen lisääntyi, kun yhteiskunnan olot olivat epävakait ja elettiin kriisiaikoja (Mustakallio 2008; Hänninen et al. 2012). Oman ryhmän moraalista ylemmyyttä korostettiin toisen pahuutta liioittelemalla. Toiset olivat oman ryhmän ulkopuolisia. Vaarallisista, vääräuskoisista luotiin kuvaa ei-inhimillisinä, eläimellisinä. Myöhemmin katolisen kirkon opeissa noitien polttamista pidettiin ”armahtavana, uskonnollisena tekona”, sillä tulen uskottiin puhdistavan ja vapauttavan syytetty paholaisen hengestä. Siten tuomittu lopulta pääsi puhtaana sieluna Jumalan luokse. (Mäkinen 2003.) Usko sekä hyviin että pahoihin henkiin oli todellista.

Uskoa pahojen voimien olemassaoloon vahvistivat selittämättömät katastrofit kuten esimerkiksi 1300-luvun ruttoepidemia (Flint 1999). Selitystä epäonnelle etsittiin väärän ja vahingollisen taikauskon edustajista. Järjestelmällinen vaino saavutti huippunsa noitavainoina tunnetuna ilmiönä 1500–1600-luvuilla. Noituudesta rangaistiin kuolemantuomiolla ja kidutusta käytettiin syytettyjen tunnustusten saamiseksi. Katolisen kirkon inkvisitiolaitos oli systemaattinen järjestelmä, jota valvoi ja toimeenpanoa harjoitti omat ammattiryhmänsä. Kuulustelijoilla oli apulaisia, kidutusvälineistöä ja ohjekirjoja, kuten noitien etsimistä ja kuulustelua ohjeistava teos *Noitavasara* (lat. *Malleus Maleficarum* 1486). (Nenonen 2006.)

Noitasapatteihin liittyvä kertomaperinne yleistyi vasta 1500-luvulla. Noitavasara ei vielä viitattu luudalla (tai vuohella tai lampaalla) lentäviin noitiin, jotka olivat matkalla Noitavuorelle

(myös Blåkulla) tekemään valan Paholaisen kanssa. Noitavuorella uskottiin vietettävän pakannallista ja syntistä irstailua sekä kannibalismia öisissä juhlissa, joita kutsuttiin noitasapatiksi. (Eilola 2003, 137–138, 2004; Nenonen 2006.) Näihin kertomuksiin sisältyi inhoa herättäviä elementtejä kuten epäluonnollista seksiä ja vastasyntyneiden syöntiä.

Usein tahattomista naapurien kiistelyistä saattoi kehkeytyä noituussyyte (ks. esimerkiksi Nenonen & Kervinen 1994, 15–34; Marketta Ristontytär Punasuomalaisen noituussyytteen monet vaiheet). Raskaat kidutusmenetelmät mursivat monien syytettyjen psyyken. He alkoivat hourailla ja uskoa lopulta itsekin esitettyihin syytöksiin. Kidutettuja vaadittiin paljastamaan myös muita noitia. Näin useita noitia syytettiin ja tuomittiin samanaikaisesti. Noitina syytettyjen kiduttamista ja elävänä polttamista oikeutettiin puhdasoppisuuden nimissä. Siinä emotionaalaisesti vaikuttavista, inhoon liittyvistä intuitiivisista tuntemuksista pyrittiin vapautumaan eliminoimalla toiset.⁹

Noitavaino leimahti hysteriaksi ensin paikallisesti, ja kiertelevien inkvisiittoreiden myötä ilmiö levisi eri puolilla Eurooppaa. Myöhemmin se saavutti myös Skandinavian ja nykyisen Suomen alueet. ”Noitahysteria” levisi myös Pohjois-Amerikassa ja Venäjällä, ja hiipui samaa reittiä kuin se oli levinnytkin. Aihetta on tutkittu paljon, ja hiipumisen selitykseksi on arveltu olojen vakautumista ja rationaalisen ajattelun vahvistumista. Paljon resursseja vaativat oikeudenkäynnit alkoivat vaikuttaa järjettömiltä. Viimeisiä noitaoikeudenkäyntejä oli Skandinaviassa ja Suomessa 1700-luvulla. Noitavainojen syistä on esitetty useita hypoteeseja. (Nenonen 2007.)¹⁰

Edellä esittämäni historiallinen katsaus antiikista uuden ajan alkuun, osoittaa, että rajanvetoa oikean uskon ja väärän taikauskon välillä on määritetty kautta tunnetun historian. Tämä aikajana näyttäisi myös osoittavan, että kulttuurissa on sekä toiseen suotuisemmin suhtautuvia avautumisen vaiheita että toiseen epäluuloisesti suhtautuvia sulkeutumisen vaiheita, jolloin liioiteltu toiseuttaminen vahvistuu ja tietynlaiset piirteet toistuvat kulttuureissa ajasta ja paikasta riippumatta. Seuraavassa tarkastelen lähemmin näitä toiseuttamisen piirteitä kahta tekijää korostamalla. Tarkastelen toiseuttamisen tekniikkaa ja sen vaaralliseen prosessointiin liittyvää olemusta, pahuutta.

---

⁹ Myös René Girardin mukaan uhraamisen hetkellä syntipukin syyllisyys uskotaan todeksi ja väkivalta oikeudenmukaiseksi. Uhri puhdistaa yhteisön sen sisäisistä konflikteista, josta seuraa katarttinen vaikutus. Kuollut uhri kohotetaan myyteissä jumalalliseen asemaan ja näin peitetään tietoisuudelta yhteisön ja uskontojen keskiössä toimiva väkivaltainen uhrimekanismi. Girardin hypoteesi perustuu hänen kehittelemälleen ajatukselle mimeettisestä jäljittelystä, jossa jäljiteltävän ja jäljittelijän välinen ero katoaa ja synnyttää ristiriitatilanteen. (Girard 2004 [1972].) Girardin syntipukkiteoria perustuu ajatukseen yhdestä uhrista, syntipukista. Toiseuttamisessa taas on kyse ihmisryhmien demonisoinnista.

¹⁰ Nenonen on koonnut seuraavia selityksiä: 1. ihmisten pahansuopaisuus: kateus, juorut, pienet asiat saivat suuret mittasuhteet, 2. Noitavoimiin oikeasti uskottiin, inkvisitorit uskoivat tehneensä hyvän työn, kun elävältä poltettujen noitien sielu puhdistui liekeissä. 3. Naisviha ja tukahdetun seksuaalisuuden kierot ilmenemismuodot. 4. Taikausko kanavoitui poikkeavien ja ”huonosti käyttäytyvien” vainoon. 5. Taloudellinen ja yhteiskunnallinen eriarvoisuus tuotti passiivista aggressiivisuutta, joka purkautui noitavihana. 6. Kirkon täytyi puolustaa kristinuskoa. 7. Inkvisitio etsi uutta työtä kerettiläis- ja juutalaisvainojen päätyttyä. 8. Huumaavien sienten tai kasvien käyttö tai esim. rukiin torajyvä aiheutti harhaisia hallusinaatioita. (Nenonen 2007, 35.)

Maagisen ajattelun rikastuminen toiseuttamisprosessissa

Oman ryhmän identiteetin vahvistaminen tekemällä eroa toiseen auttaa jäsenitelemään ja ymmärtämään ympäröivää maailmaa (Taylor 2009). Toiseuttaminen voi johtaa kuitenkin prosessiin, jossa oikeaksi uskotun ja vääränä pidetyn rajoja aletaan kiristää ikävin seurauksin. Eroja korostetaan; näköalat kaventuvat, vaihtoehdottomuus lisääntyy ja stereotyyppinen ajattelu leviää yhteisössä. Oraaliset kertomukset, huhut sekä painettu sana sisältävät helposti muistiin jääviä, inhon tunnetta herättäviä yksityiskohtia. Toista demonisoimalla korostetaan oman sisäryhmän hyvyyttä ja moraalista paremmuutta, oikeaoppisuutta ja kuuliaisuutta myös Jumalan edessä. Oma ryhmä näyttäytyy oikean ja hyvän edustajana.

Voiko vahingollista kehitystä ennakoida? Mitä yhteistä on eri aikoina ja eri paikoista levinneillä vaarallisilla toiseuttamisen piirteillä. Tarkastelen seuraavassa toiseuttamisprosessia erottelemalla siitä tekniikat ja kehollisesti vaikuttavan emotionaalisen tason. Tekniikalla tarkoitan tässä verbaalista toiseuttamista. Myös rituaalista käyttäytymistä voitaisiin tarkastella, mutta siihen käyttämäni aineisto ei anna tarpeeksi materiaalia. Emotionaalisella tasolla tarkoitan negatiiviseen liioiteltuun toiseuttamiseen liittyviä primäärisiä emootioita kuten inhoa, pelkoa ja vihaa, jotka erityisesti uskonnollisissa konteksteissa liittyvät ja vahvistavat pahuuden moraalista intuitiota.

Verbaalinen toiseuttaminen ja negatiiviset emootiot (inho, viha, pelko) sekä johonkin asiaan liitetty moraalinen intuitio pahuudesta johtaa myös välttämis- ja suojautumiskäyttäytymiseen. Rajoja oman ryhmän ja toisten välillä tiukennetaan säännöin, joiden rikkomisesta rangaistaan. Toisaalta halutaan suojautua ja puolustautua – ja toisaalta ryhtyä taisteluun tuota vierasta pahaa vastaan. Toisen eliminointi oikeutetaan luomalla uhkakuvia vihollisesta. Säännöillä ja rajojen tiukennuksella pyritään kontrolloimaan ja hallitsemaan tilannetta. Samalla sääntöjen ja rajojen tiukentaminen vahvistaa liioitellulle toiseuttamiselle otollista ilmapiiriä ja ympäristöä. Toiseuttamisprosessin tekee mahdolliseksi sille suotuista ympäristö. Vain muuttamalla ympäristöä voidaan julmuuksiin johtava toiseuttaminen estää (Taylor 2009, 18).

Toiseuttamisen tekniikat ja viholliskuvan kehittyminen

Toiseuttamisprosessissa toteutuu ja rakentuu viholliskuva, johon liitetään herkästi inhottavina koettuja mielikuvia. Nämä inhoa herättävät asiat ovat samoja, joita intuitiivisesti pidetään saastuttavina kuten ihmisten ja eläinten eritteitä, verta, sairaita ja kuolleita. Jo antiikin tutkimuksessa ja alkukristillisyyden tutkimuksessa on havaittu saastaisuuden ja puhtauden olevan yksi tärkeä raja ”meidän” ja ”muiden” välillä — me olemme puhtaita, vieras likaista (Hänninen 2013, 16; Uro esim. 1998.)

Väärän tiedon, liioiteltujen kertomusten, huhujen ja kuvaston toistuva ja järjestelmällinen käyttö muokkaa yleistä mielipidettä vihollisina tai harhaoppisina pidettyjä ryhmiä kohtaan.

Stereotyyppiset käsitykset vahvistuvat huomaamatta yhteisöissä, joissa tiettyjä arvolatautuneita käsityksiä viljellään. Toiseuttaminen ei tapahdu hetkessä vaikka väkivallan eskaloituminen näyttäisikin leimahtavan mitättömän pieneltä vaikuttavasta syystä. Vähitellen voimistuvat inhon tunteet ovat tehokkaampia kuin voimakkaat ideologiset kampanjat, joissa toisia esimerkiksi nimitellään. Tällaiset kampanjat aiheuttavat myös vastareaktioita, jotka taas haastavat ja heikentävät väitettyjä toiseuteen liitettyjen vastenmielisten mielle yhtymien totuusarvoa. (Taylor 2009, 143.)

Taylorin mukaan vihollisen verbaalinen toiseuttaminen vaatii seuraavanlaista sanastoa. Ensinnäkin toisia nimitellään ilkeiksi, häijyiksi, petollisiksi, kavaliksi, pahantahtoisiksi ja juonittelviksi. Toisista puhutaan noitina, vakoojina, demoneina ja vihollisina. Emotionaalinen inhon tunne linkitetään toisten olemukseen laatusanoilla kuten saastainen, kuolettava, myrkyllinen ja tarttuva, jotka liittyvät vaarallisiin sairauksiin, heikkouteen ja kuolemaan. Toisia verrataan myös vaarallisiin eläimiin ja sairauksiin kuten syöpäläisiin, torakoihin, rottiin, kasvaimiin tai viruksiin, joiden ainoa tehtävä on tuhota, koska ”se on niiden luonto”. (Taylor 2009, 13.) Toiseuttamisen tehokkaimpia metaforia ovat sairauten, infektoitumiseen ja saastumiseen liitetyt sanat, sillä ne liittyvät suoraan tarttumiseen. Ne ovat selkeitä, yksinkertaisia ja ne kuohuttavat tunteita. Toista ryhmää nimitetään esimerkiksi ihmiskunnan syöväksi, mätäpaiseeksi tai tarttuvaksi rutoksi. Myös metaforat kuten, jäte, roska, lika ovat yleisiä. (Ibid. 143.)

Toiseuttamisprosessin voimistuessa toiseen liitetään uskomuksia ja käsityksiä, joilla määritetään toisen paikka suhteessa itseen ja omaan ryhmään. Toista määritellään sanoilla, jotka viittaavat henkilöihin, joiden ei ajatella kykenevän itsenäiseen ajatteluun, kuten lapsenomainen, naismainen, heikko, holhottava ja eläin. Toiset ovat erilaisia ja inhottavia. He eivät muistuta meitä. Nämä toiset haluavat aiheuttaa meille vahinkoa, ja siksi ”niiden” eliminoiminen on ainoa tapa ratkaista ongelmat. (Taylor 2009, 143.)

Toiseuttaminen voi käynnistyä mitättömän pienestä konfliktista vain siksi, että ”meillä” on sellaisia entuudestaan vahvistuneita mielikuvia, käsityksiä ja uskomuksia toisista ihmisistä, että pidämme heitä vihattavina ulkoryhmäläisinä (Taylor 2009, 9). Toiseuttamisen prosessissa negatiivisten, emotionaalisten linkkien liittäminen pahuuteen vahvistuu toistamalla verbaalisia assosiaatioita pidemmän ajanjakson aikana. Myös visuaalinen maailma – esimerkiksi kuvataide, arkkitehtuuri, populaarikulttuuri – osallistuu mielikuvien vahvistamiseen.

Essenssi; pahuus

Jo valmiiksi inhottavana pidetystä on helppo tehdä vihollinen, jonka saastuttava, paha vaikutus on estettävä. Toisen ryhmän tekemiä julmuuksia pidettiin järjenvastaisina ja siksi ei-ihmisten tekeminä. Toinen edustaa käsittämätöntä ja vastenmielistä pahuutta, johon tavallisen ihmisen ei uskota kykenevän. Päätellään, että toinen ei ole ihminen vaan pahan voiman välikappale, ja siten toisen eliminointi ei ole ainoastaan välttämätöntä vaan edustaa uskonnollista hyvettä.

Toinen siis kantaa pahan essenssiä, jota ei voi selittää. Pahojen henkivoimien ajatellaan olevan toisten tekojen taustalla.

Uskonnollisissa yhteyksissä puhtaus ja epäpuhtaus liitetään oikeaoppisuuteen ja vääräuskoi-suuteen (Uro 1998). Saastainen toinen likaa silloin omat, pyhät arvot, joita halutaan puolustaa. Väkivaltaisia toisten teurastuksia on historian kulussa nimetty ”puhdistamisoperaatioiksi” (ks. esim. Tamminen 2013), ja niin sanotuista etnisistä puhdistuksista on surullisia esimerkkejä myös lähihistoriassamme. Väittämällä toista pahaksi, esitetään samalla moraalisia väitteitä sekä toi-sesta että itsestä. Demoninen toinen koetaan vihamielisesti ja siten oman ryhmän olemassaoloa ja identiteettiä uhkaavaksi. ”Riivaajia on kaikenlaisia, mm. läskiriivaajia. Riivaajat tulevat ihmi-seen, jos hän lankeaa syntiin. Kaikenlaiset rakennukset, maantieteelliset alueet ja instituutiot voivat Konsernin oppien mukaan olla riivaajien vallassa, ja niitä vastaan käydään siellä kiivasta rukoussotaa”, kerrotaan Koivuniemen Maitobaarista eronneiden tukiryhmän verkkosivuilla.

Yhteiskunnasta erillään eläviä uskonnollisia lahkoja on ollut aina ja paikallisesti. Ne noudatta-vat tiukkoja sääntöjä ja rajaavat eroa oman ryhmän ja toisten välille. Enemmistön silmissä täl-laisissa ryhmissä eläviä henkilöitä pidetään useimmiten harmittomina ja normina pidettyyn uskonnollisuuteen verrattuna ”hihhuleina”. Antiikissa tällaisia liioiteltua taikauskoisuutta har-joittelevia henkilöitä nimitettiin *deisidaimoneiksi*. He pelkäsivät liikaa jumalia. Nykyään funda-mentalististen liikkeiden jäsenet voidaan kuitenkin myös kokea pelottaviksi kuten esimerkiksi vieraan uskonnon, islamin ääriliikkeet.

Lopuksi: tulevaisuus

Maagisen ja uskonnollisen ajattelun perinne ei ole koskaan katkennut. Nykytutkimuksen mukaan erityisesti uskonnon (ja luonnollisesti siis myös maagisen ajattelun) merkityksen voi-daan katsoa jatkuneen läpi aikakausien varhaiselle keskiajalle renessanssiin ja uuteen aikaan ja edelleen aina nykypäiviin asti.

Historian kulussa oikea ja väärä uskonto on saanut erilaisia painotuksia riippuen siitä kuka näitä rajoja on määritellyt. Yhteistä näille erotteluille on ollut se, että uskontoa on pidetty sove-liaana ja hyväksyttävänä tapana suhtautua jumaliin, kun taas toisten uskomuksia ja niihin liit-tyviä menoja on pidetty sopimattomina ja joskus vaarallisina. (Ks. esim. Luck 1999, 98; Kieck-hefer 2000; Bremmer 2002, 265–270; Smith 2008, 46; Beard 1998, 211.) Tässä artikkelissa esi-telty historiallinen ajanjakso riittää myös osoittamaan, että samankaltaiset maagis-uskonnolliset ajatukset näyttäisivät toistuvan aika ajoin ja syklisesti.

Historiassa kristinusko edusti uutta uskonnollista paradigmaa, joka levitessään ympäri maail-maa kyseenalaisti paikallisten, vanhojen maagis-uskonnollisten traditioiden käsitykset juma-lista ja niiden palvonnasta. Nykypäivänä kristinusko edustaa vanhaa uskontoa länsimaisessa kulttuurissa ja uutta uskontoa edustavat kulttuurirajojen ulkopuolelta maahanmuuttajien

mukana tullut islam ja uudet uskonnolliset liikkeet, joissa yhdistyy vaikutteita useista eri traditioista.

Aikoina, jolloin yliluonnollisten olioiden näkymätön läsnäolo koetaan yleisesti luonnollisena ja itsestään selvänä, esiintyy myös enemmän uskoa pahoihin voimiin. Kriisitilanteissa pahoja voimia kuvitellaan olevan joka puolella. Historiassa maagis-uskonnollinen ajattelu on hallinnut yleistä ajattelua, mutta sitä näyttää esiintyvän edelleen 2010-luvulla niinkin sekularisoituneessa luterilais-kristityssä yhteiskunnassa ja kulttuurissa kuin Suomessa.

Samankaltaisia toiseuttamisprosesseja näyttää tapahtuvan aika ajoin ihmiskunnan historian kulussa. Voiko toiseuttamisprosessia sitten hallita? Jo 50 vuotta sitten tutkimuksissa on osoitettu, että ryhmien välistä vihanpitoa on vaikea muuttaa antamalla vain uutta tietoa ulkoryhmästä. Esimerkiksi Sherifen (1969) poikaleirikokeessa vihamielisyys väheni, kun ryhmät saatiin toistuvasti tilanteisiin, jossa niiden tuli pyrkiä yhteisiin molempia osapuolia hyödyttäviin päämääriin. Päämäärien piti olla myös sellaisia, joita kumpikaan ryhmä ei kyennyt saavuttamaan ilman toisen ryhmän apua.

Ryhmien välisiin suhteisiin voidaan tutkimuksen mukaan vaikuttaa muun muassa sillä, että jäsenet ovat statukseltaan samanarvoisia, antamalla heille mahdollisuus henkilökohtaiseen vuorovaikutukseen toistensa kanssa, sekä lisäämällä ryhmien välistä yhteistyötä ja heidän riippuvaisuutta toisistaan. Lisäksi toimintaympäristön normit, jotka tukevat yhteistyötä ja myönteistä suhtautumista toisiin, tukevat ryhmien välisten suhteiden paranemista. Reseptikin on siis valmiina, koska otamme sen käyttöömme?

Historian aikaisempiin ajanjaksoihin verrattuna tiedämme myös nyt enemmän mielen toiminnastamme ja voimme tunnistaa tiedostamattomia prosessien tuottamia ”spontaaneja” ideoitamme tai tietoa, joka tuntuu hyvältä tai pahalta – ja epäillä sitä. Siten meillä on (ainakin teoriassa) mahdollisuus estää ja vaikuttaa siihen, etteivät toiseuttamisprosessit kehittyisi väkivaltaisiksi.

Lähteet ja kirjallisuus

Medialähteet

Tottele Jehovaa –animaatio

<http://www.youtube.com/watch?v=k9evQ11g1o8>. Julkaistu 15.9.2013. Katsottu 12.2.2014

Maria Pettersson 20.9.2013. Jehova on hyvin, hyvin vihainen. Mitä ajattelin tänään –palsta, Nyt-liite, Helsingin Sanomat 20. –26.9.2013. Luettu 20.9.2013.

Iltasanomat 12.11.2013. Somalit samassa huoneessa olivat liikaa — Lieksan perussuomalais-ten pomo vaatii ”puhdasta” kokoustilaa. Toimittaja Anna Nuutinen. Luettu 13.11.2013.
<http://www.iltasanomat.fi/kotimaa/art-1288620042654.html>

Opetusnauha: Tapani Koivuniemi: Rutto 1. kohta: 08.32. Kuunneltu 17.2.2014.
<http://www.4shared.com/audio/PT0FRURL/rutto1.htm>

Tapani Koivuniemen kultti -verkkosivut. Luettu 17.2.2014.
<https://sites.google.com/site/maitobaari/piirteet>

Kirjallisuus

Aurasmaa, Anne

2004 Alkemistin tasapainoinen ja parempi maailma. –Kirsi Eskelinen (toim.), *Magiasta lääketieteeseen: tiede ja usko 1500–1700-luvun taiteessa*, 53–64. Sinebrychoffin taidemuseon julkaisu. Helsinki: Sinebrychoffin taidemuseo.

Beard, Mary, John North and Simon Price

1998 *Religions of Rome*. Volume I. A History. Cambridge: Cambridge University Press.

Bowden, Hugh

2008 Before Superstition and After: Theophrastus and Plutarch on Deisidaimonia. – *Past & Present, Supplement 3. The Religion of Fools? Superstition Past and Present*, 56–71. The Past and Present Society.

Bremmer, Jan N.

2002 The Birth of the term ‘Magic’. –Jan N. Bremmer & Jan R. Veenstra (toim.), *The Metamorphosis of Magic from Late Antiquity to the Early Modern Period*, 1–12. Groningen Studies in Cultural Change. Volume I. Leuven: Peeters.

Bremmer, Jan N.

2002 Appendix: Magic and religion. –Jan N. Bremmer & Jan R. Veenstra (toim.), *The Metamorphosis of Magic from Late Antiquity to the Early Modern Period*, 267–271. Groningen Studies in Cultural Change. Volume I. Leuven: Peeters.

Castrén, Paavo

2011 *Uusi antiikin historia*. Helsinki: Otava.

Clark, Stuart

1997 *Thinking With Demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Damasio, Antonio

2003 *Spinozaa etsimässä : ilo, suru ja tuntevat aivot*. Suomentanut Kimmo Pietiläinen. Helsinki: Terra Cognita.

Diogenes Laertius

2002 [Alkuteos 200-luvulta] *Merkittävien filosofien elämät ja opit*. Suomentanut sekä esittelyn ja selitykset kirjoittanut Marke Ahonen. Helsinki: Summa.

Ekman, Paul

1999 Basic emotions. –Tim Dalgleis & Mick Power (toim.) *Handbook of Cognition and Emotions*. Sussex: John Wiley & Sons, Ltd.

Elliott, Dyan

1999 *Fallen Bodies. Pollution, Sexuality, and Demonology in the Middle Ages*. University of Pennsylvania Press.

Eilola, Jari

2003 *Rajapinnoilla. Sallitun ja kielletyn määrittelemisen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus- ja taikuustapauksissa*. Bibliotheca Historica, 81. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Evans, Jonathan St. B. T. & Keith Frankish (toim.)

2009 *In Two Minds: Dual Processes and Beyond*. Oxford University Press.

Flint, Valerie

1999 The demonization of magic and sorcery in late antiquity: Christian redefinitions of pagan religions. –Bengt Ankarloo & Stuart Clark (toim.), *Witchcraft and Magic in Europe*, 277–348. Volume 2 . Ancient Greece and Rome. London: The Athlone Press.

Frankish, Keith & Jonathan St.B.T. Evans

2009 The duality of mind: An historical perspective. –Evans, Jonathan St. B. T. & Keith Frankish (toim.), *In Two Minds: Dual Processes and Beyond*, 1–29. Oxford: University Press.

Frazer, James George

1911 *The golden bough: a study in magic and religion*. 3 ed. London.

Gelman, Susan A. & Lawrence A. Hirschfeld

1999 How biological is essentialism? –Douglas L. Medin & Scott Atran (toim.), *Folkbiology*, 403–446. Cambridge: MIT Press.

Girard, René

2004 [1972] *Väkivalta ja pyhä*. Suomentanut Olli Sinivaara. Helsinki: Tutkijaliitto.

Graf, Fritz

2002 Augustine and Magic. –Jan. N. Bremmer & Jan R. Veenstra (toim.), *The Metamorphosis of Magic from Late Antiquity to the Early Modern Period*, 87–103. Groningen Studies in Cultural Change. Volume I. Leuven: Peeters.

Haidt, Jonathan & Selin Kesebir

2010 Morality. –Susan T. Fiske, Daniel T. Gilbert & Gardner Lindzey (toim.), *Handbook of Social Psychology*, 797–832. Volume 2. Fifth edition. Hoboken: John Wiley & Sons, Inc.

Haidt, Jonathan, Clark R. McCauley & Paul Rozin

1994 Individual differences in sensitivity to disgust: A scale sampling seven domains of disgust elicitors. –*Personality and Individual Differences*, 16: 701–131.

Hall, Edith

1989 *Inventing Barbarian. Greek Self-definition through Tragedy*. Oxford classical monographs. Oxford: Clarendon Press.

Hall, Stuart

1999 *Identiteetti*. Suom. ja toim. Mikko Lehtonen ja Juha Herkman. Tampere: Vastapaino.

Hanegraaf, Wouter J.

2012 *Esotericism and The Academy. Rejected Knowledge in Western Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hanska, Jussi

2013 Juutalaiset ihmissyöjinä. –Marja-Leena Hänninen (toim.), *Vieras, outo, vihollinen. Toiseus antiikista uuden ajan alkuun*. 329–353. Historiallinen arkisto 137. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Harle, Vilho

2000 *The enemy with a thousand faces: the tradition of the other in western political thought and history*. Westport (Conn.): Praeger.

Heimola, Mikko

2013 *From Deprived to Revived. Religious Revivals as Adaptive Systems*. Religion and Reason. Volume 53. Berlin: de Gruyter.

Heinonen, Meri & Janne Tunturi

2003 Johdanto: hyvän ja pahan tiedon ongelma. –Meri Heinonen & Janne Tunturi (toim.), *Pahan tiedon puu. Väärä tieto ja väärin tietäminen sydänkeskijalta valistukseen*, 7–37. Helsinki: Gaudeamus.

Hodson, Gordon & Kimberly Costello

2007 Interpersonal Disgust, ideological Orientations, and Dehumanization as Predictors of Intergroup Attitudes. –*Psychological Science*, 18: 691–698.

Hänninen, Marja-Leena & Maijastina Kahlos & Ulla Lehtonen

2012 *Uskonnot antiikin Roomassa*. Helsinki: Teos.

Hänninen, Marja-Leena (toim.)

2013 *Vieras, outo, vihollinen. Toiseus antiikista uuden ajan alkuun*. Historiallinen arkisto 137. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Inbar, Yoel, David Pizarro, Ravi Iyer, and Jonathan Haidt

2012 Disgust Sensitivity, Political Conservatism, and Voting. –*Social Psychology and Personality Science* Vol 3, No 5: 537–544.

Joutsivuo, Timo & Heikki Mikkeli (toim.)

2000 *Renessanssin tiede*. Tietolipas 167. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.

Järnefelt, Elisa

2013 *Created by some being. Theoretical and empirical exploration of adults' automatic and reflective beliefs about the origin of natural phenomena*. Academic dissertation. Helsinki University. Ladattavissa: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-9417-0>.

Kahlos, Maijastina

2013 Pakanuuden synty myöhäisantiikissa. –Marja-Leena Hänninen (toim.), *Vieras, outo, vihollinen. Toiseus antiikista uuden ajan alkuun*, 155–173. Historiallinen arkisto 137. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Katajala-Peltomaa, Sari

2004 Paholainen, demonit ja riivatut raukat. –Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (toim.), *Paholainen, noituus ja magia – kristinuskon kääntöpuoli. Pahuuden kuvasto vanhassa maailmassa*, 78–115. Tietolipas 203. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Katajala-Peltomaa, Sari & Raisa Maria Toivo (toim.)

2004 *Paholainen, noituus ja magia – kristinuskon kääntöpuoli. Pahuuden kuvasto vanhassa maailmassa*. Tietolipas 203. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Ketola, Kimmo

2007 Mitä on synkretismi – onko “puhtaita” uskontoja olemassakaan? –*Tieteessä tapahtuu* 3: 5–11. Helsinki: Tieteellisen seurain valtuuskunta. Ladattavissa: <http://ojs.tsv.fi/index.php/tt/article/view/124/101>

Kieckhefer, Richard

2000 [1989] *Magic in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lehmijoki-Gardner, Maiju

2007 *Kristillinen mystiikka. Läntinen perinne antiikista uudelle ajalle*. Helsinki: Kirjapaja.

Lehtonen, Tuomas M.S.

2001 Yhteiskunnan murros ja oppineiston synty. –Tuomas M.S. Lehtonen, *Keskiajan kevät. Kirjoituksia eurooppalaisen kulttuurin juurista*, 27–64. Juva: WS Bookwell Oy.

Lindeman, Marjaana & Marieke Saher

2007 Vitalism, purpose and superstition. *British Journal of Psychology* 98 (1): 33–44.

Luck, Georg

1999. Witches and sorcerers in classical literature. –Bengt Ankarloo & Stuart Clark (toim.), *Witchcraft and Magic in Europe*. Volume 2. Ancient Greece and Rome. London: Athlone Press.

Löytty, Olli

2005 Toiseus. Kuinka tutkia kohtaamisia ja valtaa. –Anna Rastas & Laura Huttunen & Olli Löytty (toim.), *Suomalainen vieraskirja. Kuinka käsitellä monikulttuurisuutta*, 161–189. Tampere: Vastapaino.

Martin, Dale B.

2004 *Inventing Superstition. From the Hippocratics to the Christians*. Cambridge: Harvard University Press.

Mauss, Marcel

1972 [1902] *A general theory of magic*. London: Routledge & Kegan Paul.

Metso, Pekka

2004 Demonit ja enkelielämä. Varhaisten erämaakilvoittelijoiden kokemus demonien toiminnasta. –Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (toim.), *Paholainen, noitus ja magia – kristinuskon kääntöpuoli. Pahuuden kuvasto vanhassa maailmassa*, 34–77. Tietolipas 203. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Mustakallio, Katariina

2008 *Uskonto ja yhteisö antiikin Roomassa*. Helsinki: Gaudeamus.

Mäkinen, Virpi

2003 *Keskiajan aatehistoria. Näkökulmia tieteen, talouden ja yhteiskuntateorioiden kehitykseen 1100–1300-luvuilla*. Jyväskylä: Atena Kustannus Oy.

Nemeroff, Carol J. & Paul Rozin

2000 The Makings of the Magical Mind: the Nature and Function of Sympathetic Magical Thinking. –Karl S. Rosengren, Carl N. Johnson & Paul L. Harris (toim.), *Imagining the Impossible: Magical, Scientific, and Religious Thinking in Children*, 1–34. Cambridge: Cambridge University Press.

Nenonen, Marko

2007 *Noitavainot Euroopassa – ihmisen pahuus*. Keuruu: Atena.

Nenonen, Marko & Timo Kervinen

1994. *Synnin palkka on kuolema. Suomalaiset noidat ja noitavainot 1500–1700-luvuilla*. Otava.

Nenonen, Marko & Timo Kervinen

<http://www15.uta.fi/yky/arkisto/historia/noitanetti/ajat.html>. Luettu: 10.3.2013.

Nummenmaa, Lauri, Enrico Glerean, Mikko Viinikainen, Iiro P. Jääskeläinen, Riitta Hari & Mikko Sams

2012 Emotions promote social interaction by synchronizing brain activity across individuals. –*Proceedings of the National Academy of Sciences* 109: 9599–9604.

Ogden, Daniel

1999. Binding Spells: Curse Tablets and Voodoo Dolls in the Greek and Roman Worlds. – Bengt Ankarloo and Stuart Clark (toim.), *Witchcraft and Magic in Europe*. Volume 2. Ancient Greece and Rome, 3–90. The Athlone Press: London

Olatunji, Bunmi O.

2008 Disgust, scrupulosity and conservative attitudes about sex: Evidence for a meditational model of homophobia. –*Journal of Research in Personality* 42: 1364–1369.

Olatunji, Bunmi O., Jonathan Haidt, Dean McKay & Bieke David

2008 Core, animal reminder, and contamination disgust: Three kinds of disgust with distinct personality, behavioral, physiological, and clinical correlates. –*Journal of Research in Personality* 42: 1243–1259.

Pohjanheimo, Outi

2012 Enrichment of Magical Thinking through practices among Reiki self-healers. –Björn Dahla (toim.), *Post-secular religious practices*, 289–313 Scripta Instituti Donneriani Aboensis. The Donner Institute for Research in Religious and Cultural History, 24th volume. Ladattavissa: <http://ojs.abo.fi/index.php/scripta/article/view/294/380>

Prinz, Jesse

2004 Which Emotions are Basic? –Dylan Evans & Pierre Cruse (toim.), *Emotions, Evolution, and Rationality*, 69–87. Oxford: Oxford University Press.

Pyysiäinen, Ilkka

2001 *How religion works: Towards a new cognitive science of religion*. Cognition & Culture Book Series, 1. Leiden: Brill.

Pyysiäinen, Ilkka

2004 *Magic, miracles, and religion: A scientist's perspective*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.

Pyysiäinen, Ilkka

2008 Intuitionvastaisuus, essentialismi ja agenttius. –Kimmo Ketola, Ilkka Pyysiäinen & Tom Sjöblom (toim.), *Uskonto ja ihmismieli. Johdatus kognitiiviseen uskontotieteeseen*. Helsinki: Gaudeamus.

Rozin, Paul, Linda Millman & Carol Nemeroff

1986 Operation of the Laws of Sympathetic Magic in Disgust and Other Domains. *Journal of Personality and Social Psychology* 50 (4): 703–712.

Rozin, Paul, Jonathan Haidt & Clark. R. McCauley

1999 Disgust: The Body and Soul Emotion. –T. Dalgeish & M. Power (toim.), *Handbook of Cognition and Emotion*, 429–445. John Wiley & Sons Ltd.

Rozin, Paul and Edward B. Royzman

2001 Negativity bias, negativity dominance, and contagion. –*Personality and Social Psychology Review* 5: 296–320.

Sarmaja, Heikki

2001 Johdatus inhon sosiologiaan. –*Yhteiskuntapolitiikka* 1: 3–21. Ladattavissa: <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe201209116668>

Schnall, Simone & Jonathan Haidt & Gerald Clore & Alexander H. Jordan

2008 Disgust as embodied moral judgment. –*Personality and Social Psychology Bulletin*, 3: 1096–1109.

Sherif, Muzafer

1967 *Group conflict and co-operation: their social psychology*. London: Routledge & Kegan Paul.

Smith, S.A.

2008 Introduction. –*Past & Present, Supplement 3. The Religion of Fools? Superstition Past and Present*, 7–55. The Past and Present Society.

Tamminen, Miika

2013 Kuva koverasta peilistä: lännen ja idän ristiretkeläisten eripura 1200-luvulla. –Marja-Leena Hänninen (toim.), *Vieras, outo, vihollinen. Toiseus antiikista uuden ajan alkuun*, 372–392. Historiallinen arkisto 137. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Theofrastos

[n. 300 eaa.] 1968 *Luonteita*, suomentanut Pentti Saarikoski. (Tärkein käytetty teksti: *The Characters of Theophrastus*, newly edited and translated by J.M.Edmonds, London 1953). Helsinki: Otava.

Taylor, Kathleen

2009. *Cruelty. Human Evil and the Human Brain*. Oxford: Oxford University Press.

Tremlin, Todd

2006 *Minds and Gods. The Cognitive Foundations of religion*. Oxford: Oxford University Press.

Tylor, Edward Burnett

1871 *Primitive culture: researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art, and custom*. London: John Murray.

Uro, Risto

1998 Puhtaus ja saastaisuus Uuden testamentin maailmassa. –*Teologinen Aikakauskirja* 5/1998 (103): 399–409. Ladattavissa: <http://www.helsinki.fi/teol/pro/ihminen/ohjeet/puhtaus.pdf>